

Ferencz Árpád

DRHE, HU

A Titok felé nyújtózkodva...

Megjegyzések K. H. Miskotte
teológiájának margójára¹

Bevezető

Magyar nyelvterületen különösen az utóbbi évtizedekben, de már korábban is, nagy érdeklődésre tart és tarthat számot a holland teológia. Ezen teológiai iskolák (hiszen Hollandia összefüggésében a pontosság okán talán teológiákat kellene írunk) egymástól nagymértékben különböznek, s hatásuk is különböző formában jelentkezik magyar nyelvű teológiánkban.²

Jelen tanulmány azt a célt tűzi maga elé, hogy egy olyan nagyformátumú teológus gondolatvilágába nyújtsak betekintést, akinek életműve – meglátásom szerint – komoly tanulságokkal szolgálhat a magyar nyelvű teológia számára.

Kornelis Heiko Miskotte nevének hallatán az értő teológus olvasó felkapja a fejét, hisz munkássága döntő módon befolyásolta a 20. századi teológiai gondolkodást, és pedig éppenséggel a szekularizált világgal való párbeszéd, kapcsolattartás tekintetében.

Fia, édesapjáról emlékező könyvében azt a verset idézi, amelyet a leideni egyetemről való kibúcsúzásakor írt egy hűséges barát és tisztelő, s ehhez kapcsolja gondolatait. Eszerint Miskotte úgy állt a korabeli világban, mint egy „szavak uszályával díszített gyöngytyúk”, egy „hatalmas idegen állat” a többi állatok között, a „sokszínű kultúra-akadály”.³ Fia számára ez a vers sokat elmondott édesapja személyiségének jellemzőiből, s ezért fontosnak láttam ideiktatni ezt a tréfás jellemzést. A „heroikus alak”,⁴ amint az idézett költemény jellemzi, valóban korlátokat feszeget, s ha a kortárs teológia európai kontextusában megpróbáljuk elhelyezni a leideni teológiai tanár, az egyház peremére szorultak között munkálkodó amszterdami lelkipásztor munkásságát, nehéz dolgunk van. Sokszínű és változatos munkássága ugyanis nem illeszthető be egyetlen séma keretei közé sem. Lehetséges őt a kultúra teológusának nevezni, de ezzel még

---

¹ Barátsággal ajánlom Marjovszky Tibornak.

² Ld. pl. Sebestyén Jenő tanulmányait a holland kálmizmusról, vagy a napjainkban megjelenő fordításokat. Sajnálatos, hogy nagy formátumú kortárs teológiai gondolkodók, mint pl. G. Mannenschijn, vagy a sokat vitatott H. M. Kuitert, de az Erdélyben nagy tiszteletnek örvendő A. van de Beek művei sincsenek jelen megfelelő módon a magyar teológiai közéletben.

³ „Zo staat gij te boek, Miskotte... als een haan, een parelhoen met een staart van worden... een groot vremde dier, een gekleurd obstakel cultuur...” Dr. Miskotte, H. H.: *Niet te vergeten Miskotte*. Kok, Kampen 1981, 9. A költemény képi világa egyebekben az anderseni meséből ismert rút kiskacsa képére épít, csak ebben az esetben a tyúkudvarra tévedt gyöngytyúk képét használja mondanivalójának illusztrálására.

⁴ Szinte lehetetlen visszaadni magyarul a „waaghals” kifejezés pontos értelmét, de talán ezzel a szókapcsolattal megközelítőleg érzékeltetni lehet, hogy kortársai miként látták a teológusként a teológia peremvidékein a korlátokat feszegető teológus munkásságát.

nem fedték le munkásságának teljességét, fogalmazhatunk úgy is, hogy ő az Ige teológiájának prominens holland képviselője, de ebben az esetben nem vesszük figyelembe teológiai gondolatvilágának alapvetően nyitott jellegét, mely az Ige teológiáját, a Jézus Krisztusban adott Kijelentést igyekezett a „modern” ember, s különösképpen a szekularizált értelmiség felé közvetíteni. Bármennyire is igazak ezek a jellemzések, de Miskotte teológiájának és gondolatvilágának lényege, meg nem ismételtető varázsa nem fér be ilyen sablonos meghatározások keretei közé. Ő, aki a kortársak között talán a legnagyobb tudással és legátfogóbb ismeretekkel oktatót évekig keresztül, mégis azt mondja magáról, hogy a teológiai munkában végső soron csak „dilettáns” volt, s ha néha sikerült is egy-egy „nyitányt elvezényelnie”, azt különleges sikerként élte meg.⁵

Gondolatvilágában minden időkből fontos szerepet játszott a teológiai tudomány és az egyházi gyakorlat közötti összefüggés kérdése. Erről ő maga így vall: „Amennyiben, amint azt láttuk, az egyház sajátos feladata a prédikációban csúcsosodik ki, úgy ezen prédikáció lényege tekintetében nem maradhatunk meg a félreértéseknél. Amikor ’prédikációt’ mondunk, nem erkölcsi intést értünk alatta, nem is szónoki kioktatást, s éppoly kevésbé ünnepélyes építő és vigasztaló szavakat. A teológia feladatának kicsúcsosodása nem állhat valamilyen, teljesen mindegy milyen jellegű vallásos értékben. Sokkal inkább bírja azt a prédikációban, ebben a szegény Szent Sebestyénben, amit az emberi okoskodás kemény nyilai átszegeznek, és a szakadatlan mártíromság állapotában tartanak! Mert kevesen, nagyon kevesen veszik észre, hogy micsoda mártíromságot ünnepelhetünk a prédikációban: az emberi szó Isten Igéje iránti szolgálatának titkát, mely ezek nélkül az emberi szavak nélkül nem mutatkozik meg... Azon meggyőződés, hogy a teológia feladata a prédikációban csúcsosodik ki, elsősorban is azt a parancsolatot foglalja magában a teológusra nézve, hogy az igaz prédikáció becsületének megmentésén fáradozzon. Megmentésén a szó legszorosabb értelmében, azaz tisztességének helyreállításán! A prédikáció ugyanis egy proklamáció, melyhez hasonló nem létezik, s ilyenformán konkurencia nélküli, aminthogy a hit is, mely erre a proklamációra válaszol (sola fidei), úgyszintén nem vetélytársa semmiféle nézeteknek, meggyőződéseknek vagy gondolatoknak.”⁶

A holland teológus egész teológiája számára kulcsfontosságú volt, amit svájci mestere és fegyvertársa a maga teológiai fejlődésének egy pontján így fogalmazott meg: „A teológia a titok felé nyújtózkodó racionális igyekezet.”⁷ Ennek a titok felé nyújtózkodásnak volt Miskotte fáradhatatlan képviselője.

A következőkben életútjának felvázolása után teológiai nézeteit ismertetem különös tekintettel a főművének is tekinthető munkára, a *Hogyha hallgatnak az istenekre*.⁸ Emellett a munka mellett természetesen más művekkel is foglalkozom, a válogatás ez esetben nem a művek fontossága vagy ismertsége, hanem szubjektív szempontjaim

⁵ Vö. Miskotte, Kornelis Heiko: Der moderne Dogmatiker als Dilettant und Dirigent. In: Miskotte, Kornelis Heiko: *Der Gott Israels und die Theologie* (a továbbiakban Miskotte: *Der Gott*), Neukirchener Verlag, Neukirchen 1975, 189–207.

⁶ Miskotte, Kornelis Heiko: Der spezifische Auftrag der Theologie. In: Miskotte K. H.: *Der Gott*, 92–109., itt 97.

⁷ Barth, Karl: *Die Kirchliche Dogmatik I/1*. Chr. Kaiser Verlag, München 1932, 388. (Ez után: KD).

⁸ Más fordításban: A hallgatag istenek. Alapvetően a német kiadást idézem, melyet maga Miskotte is jobbnak tartott, s melyet megjelenése előtt némiképpen átdolgozott. Miskotte, Kornelis Heiko: *Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments* (ford. Stoevesandt, Hinrich), Chr. Kaiser Verlag, München 1963 (továbbiakban WGS alatt idézve).

alapján történik.⁹ Az életmű áttekintését azért is célszerű e köré a mű köré felépíteni, mert egyedülálló módon ötvöződik benne a holland teológusra olyan jellemző három elem, a biblikus hűség, a pontos és tiszta rendszeres teológiai gondolkodás, illetőleg a kultúra igaz ismerőjeként annak konstruktív felhasználása. Mindemellett a munka magán hordozza annak a folyamatos törekvésnek a jegyeit, mely a prédikációra tekint s a modern kor emberét a maga élethelyzetében igyekszik megszólítani. Talán kevés annyira profétikus diagnózis van a posztmodern kor embere számára, mint a fent említett könyv bevezetője, amelyben a szerző az Isten nélküli világ tényével néz szembe.¹⁰ Ebben a helyzetben a „dilettáns és dirigens” rendszeres teológus nem tehet egyebet, mint arra az Istenre hagykozni, akinek teljes mássága áthatja az emberi életet, s bárha nem tudja félretenni a gondolatot, hogy a „templompadok tele vannak in spe ateistákkal, akik még nem tudják, hogy ki akarnak törni”,¹¹ de mégsem adhatja fel a teológia saját és sajátos feladatának felvállalását és tisztességének megvédését.

I. Kornelis Heiko Miskotte életútja

1894 szeptemberében született Titia Alagonda Haan és Hermannus Miskotte első gyermekeként Utrechtben. Édesapja den Ham-ból származott és az ottani lelkész hatása rendkívüli módon befolyásolta kegyességét. A családi házban Kohlbrugge kegyessége olyan nagy hatást gyakorolt, hogy a fiatal teológus később egyenesen Kohlbrugge teológiájából akart doktorálni. Iskoláit Utrechtben végezte, itt is érettségizett és itt kezdte el teológiai tanulmányait az egyetem teológiai karán. Teológiai tanulmányai alatt rendkívül nagy hatást gyakorolt rá Kierkegaard filozófiája, valamint Bavinck és Kuyper teológiai munkássága. A későbbiekben olyan jellemző, misztikára való fogékonyság már ebben az időszakban jelentkezik életében. Naplójában feljegyzí, hogy akkor tudott igazán megnyílni az emberek felé, amikor a transzcendensről beszélhetett.¹² Ez a tulaj-

⁹ Egy ilyen átfogó jellegű tanulmány megírása óhatatlanul magával hozza a választás és válogatás szükségességét. Nem tudok objektív kritériumokat megadni erre vonatkozóan. A kiválasztott, hadd tegyem hozzá: a teljesség igénye nélkül válogatott írások olyan gondolatokat tartalmaznak, melyek a mai teológiai helyzetben is megfontolandóak, ha meg akarjuk őrizni teológiánk hitelességét és tisztán akarjuk megartani annak igazságigényét.

¹⁰ „Bölcssek, akik nálunknál bölcsőbbek, meglátták, s talán nem átgondoltan, de így nevezték meg: a negyedik ember. A negyedik ember, aki már nem hisz a szó bibliai értelmében véve, persze, ez is, de hát éppen úgy süket más istenek irányába is és minden istenhez hasonló érték megkötő erejétől szabad. Az az ember, aki semmilyen lelki ráhatásra nem reagál, az erre való képességet is el kell tőle vitatni. Gondolhatunk-e arra, hogy akkor legalább az időben és életének üressége miatt szenved? Ezt sem szabad gondolni, mondják a bölcssek, akik minden más bölcsnél bölcsbben az embert megcáfolhatatlan statisztikákkal és elemzésekkel elembertelenedéséhez kötötték. Úgy tűnik, mintha Franciaországban különlegesen vidáman növekedett volna ez a negyedik ember. Némelyek nem hisznek benne, mert hát az ember lényege szerint vallásos lenne, s önmaga ellen lázadna, önmagát játszaná le, ha elfogadjuk, hogy olyan, amilyenek nekünk szuggeralják.

Dehát olyan biztos az, hogy az ember természete és lényének mélye szerint vallásos? Valóban olyan biztos, hogy valaha is igazán komolyan veszi az „Istent”? Azon a krízisen túl, melybe a Kijelentés bizonyosan szükségszerűen vezet, létezik minden esetben a vallás bizonyos immanens problémája is. Lehet, hogy az első egy titokra utal és ilyenformán egy teológiai állítás, a második azonban egy vallástörténeti adottság, ami sokféleképpen világossá tehető.” Miskotte, Kornelis Heiko: *WGS*, 11.

¹¹ Miskotte, Kornelis Heiko: *WGS*, 68. A német szövegben az ateisták helyett „nihilisták in spe” szerepel, de értelemszerűen ateistáknak értendő.

¹² 1917 februárjában írja: „Legemberibb akkor vagyok, amikor a nem-emberiről, az emberin kívülről, az emberfeletti valóságról beszélek. Akkor nyitottan, melegen beszélek, közlékeny vagyok, egy jóleső me-

donsága, hogy tudniillik a transzcendens fele maximális mértékben nyitott volt, vezette őt tanulmányai során, s segített eligazodnia a kultúra sokszínű világában. Nem volt tillichi értelemben vett kultúr-teológus, az ige teológusa volt és az is akart maradni mindvégig. Az igéhez való hűsége lelkészi pályájára is rányomta bélyegét. A barthi „lehetetlen lehetőség”, hogy Istenről beszélni kell, de igazából nem tudunk róla beszélni,¹³ illetőleg az ebből fakadó feszültség a meppeli gyülekezet lelkésze számára a későbbiekben egzisztenciális problémaként jelentkezett, melyet ki mással is oszthatott volna meg, mint éppen a „Mesterrel”.¹⁴ Ebből a kapcsolatból aztán Barth és Miskotte mély barátsága alakult ki, mely hamar túllépett a szokásos mester-tanítvány sémán még akkor is, ha mindkét fél alapvetően zárkózottabb, bizalmatlanabb természetű volt. Ezzel kapcsolatosan jegyzi meg a kiváló Miskotte-monográfia írója, hogy „Miskotte maga mélyebben megélte a vallásosság ambivalens voltát, mint Barth, s ezt ő fel is használta teológiájában... Nihilistának tudta magát. A modern emberrel való szolidaritása nem csupán hitbeli cselekedet, hanem a sorsközösség belátása... Miskotte szellemének van egy olyan sötét mélysége, mely határozottan nincsen meg Barthnál.”¹⁵

Akár így, akár úgy, de a holland teológus munkásságát saját szülőhazája nagy teológusa, Hermannus Gunning mellett éppen Karl Barth határozta meg. Sajnálatos azonban, hogy a Miskotte–Barth barátság nem vezetett egy olyan jellegű munkakapcsolathoz, amelyben a svájci „mester” reagált volna holland „tanítványának” sokszori sürgetésére, hogy érdemes lenne a kiváló zsidó teológus és filozófus, Franz Rosenzweig munkásságával foglalkoznia.

Ezzel nagyjából fel is vázoltuk azoknak a neveit, akik a későbbi kultúrkritikus teológus nézeteit befolyásolták. Nem mehetünk azonban tovább anélkül, hogy ne emléte-

---

lengető érzést érek bensőmben... Fordítva, az emberekkel szemben nagyon idegennek érzem magam, s (valószínűleg) nagyon 'embertelen' benyomást keltek..." A továbbiakban a misztikáról ezt olvashatjuk ugyanabban a feljegyzésben: „Az emberfelettihez, a misztikushoz tartozhat alkalomszerűen egy muskátlí, amely a pincében telet át, majd kikerült a szabadba, s az ovális virágágyás peremén végtelenül elidegenedetten néz ki.” Miskotte, Kornelis Heiko: *Uit de Dagboeken 1917–1930. Samengesteld en toegelicht door E. Kuiper – Miskotte, Dr. H. H. Miskotte*, Kok, Kampen 1985. (Verzameld Werk Deel 4. A továbbiakban az életmű kiadását a MVW rövidítéssel és a megfelelő kötetszámmal adom meg.)

¹³ Ld. Barth, Karl: *Das Wort Gottes als Aufgabe der Theologie*. In: Barth, Karl: *Das Wort Gottes und die Theologie*. Chr. Kaiser Verlag, München 1929, 156–157.

¹⁴ Miskotte egy 1929 áprilisában keltezett levélben így ír: „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Meg kell zavarnom önt szorgalmas munkájában egy egészen személyes dologgal. Tegnap este az istentiszteleten történt, hogy midőn a Heidelbergi Káté 44. kérdéséről szóló ígchirdetésbe kezdtem volna, hirtelen olyan el-lankadás és a lélekjelenlét hiánya vett rajtam erőt, hogy egyszerűen nem viseltem el. A gyülekezetnek megmondtam, hogy nem tudok prédikálni, hogy imádkozni és énekelni fogunk, majd hazamegyünk. A feszültségek, melyekben az utolsó időben ebben a félig metodista, félig liberális gyülekezetben éltem, olyan hirtelen kisikláshoz vezettek, melyet senki sem értett meg... A gyülekezet és az Ügy (kísértés) közötti leg-szélsőségesebb idegenség a szívemre telepedett. Hirtelen elvesztettem a kapcsolatot az emberekkel, de elvesztettem a kapcsolatot felfele is, egy rettenetes ürességben találtam magam hirtelen, melyben minden szó, minden gesztus értelmetlenné tűnt... Oh, kérem mondja meg nekem, mit tart erről a beszélni kép-telenségről, sűrűn előfordul-e, s más lelkészek hasonló helyzetben milyen következtetéseket vontak le ebből...” Miskotte, Kornelis Heiko: *Karl Barth. Inspiratie en vertolking: inleidingen, essays, briefwisseling*. Kok, Kampen 1987, 434–435. (MVW 2.) [Nem igazán világos a kísértés értelme. A német szövegben szereplő „Anfechtung” kifejezés értelmezéseként úgy vélem, hogy a gyülekezet és az Ügy közötti éles ellentét jelen-ti igazában a kísértést. Miskotte viszonylag töredékes németsége magyarázza az egyebekben a szövegben zárójelben szereplő fogalom nehezen értelmezhető voltát. F. Á.]

¹⁵ De Kruijf, G. G.: *Heiden, jood en christen. Een studie over de theologie van K. H. Miskotte*, Ten Have, Baarn, 21981, 22. (A továbbiakban: de Kruijf.)

nénk meg Oepke Noordmans nevét is. Noordmans elsősorban teológiájának klasszikusan szép nyelvezetével hatott a fiatal teológusra, de mindemellett azzal a felfogásával is, hogy a teológiának az ígéhirdetésre kell néznie, s nem is nézhet másra. Miskotte munkáit olvasva képet nyerhetünk magunknak arról, hogy ezen esztétizáló hozzáállás mennyire meghatározta a későbbi teológiai tanár publicisztikai munkásságát. Teológiai nyelvezete barokkosan bonyolult, de bonyolultságában hasonló a szépen felépített zeneművekhez, melyben a melléktételek hangja csak kiemeli és hangsúlyozza a főtételeket, melyet ebben az esetben főműve címének parafrázálásával így lehetne megfogalmazni: *amikor hallgatnak az istenek, beszél az ISTEN.*

Mielőtt azonban könyveivel ismertséget szerzett volna magának a fiatal teológus, 1921-ben Kortegenebe kerül lelkésznek. Kortegenei lelkészsége alatt, amint ezt naplójában fel is jegyzi, kerül kezébe Barth Római levélhez írott kommentárja, s ez maradandó élménnyel gazdagítja, s a későbbiekre nézve mélyen befolyásolja életművét. Ez az időszak számára a nyugodt tanulmányozás idejét jelenti, de teljes mértékben nem mentes a feszültségektől, a misztikummal való küzdelemtől sem. Naplójegyzeteiben erről az időszakról viszonylag sokat ír, de elsősorban a tanulmányokról, olvasmányokról szóló beszámolók dominálnak. Sorra-rendre jelennek meg Rilke, különböző orosz írók nevei (Dosztojevszkij, Tolsztoj), de komoly teológiai reflexiókat is találunk. Legtalálóbban egy félmondat jellemzi helyzetét, amikor önmagának teszi fel a kérdést egy csendes csónakázás után, mit is mondhat ő voltaképpen Istenről!¹⁶ Ez a kérdés a későbbiekben sem hagyja nyugodni a teológust, s ez azon Meppelben megtörtént esethez vezet, melyet, amint azt a fentiekben jeleztem, Barthtal oszt meg.

Kortegenei évei alatt (1921–1925), 1923-ban megnősül. Felesége Cornelia Johanna Cladder egy amszterdami polgárcsalád gyermeke, aki betegápolóként dolgozik egy kis amszterdami kórházban, minden tekintetben férje méltó intellektuális partnere. A naplójegyzetek fényt vetnek arra, hogy a házaspár igen élénken részt vett a kor kulturális életében. Nem csupán modern irodalmat olvastak, hanem eljártak kiállításokra is, és minden jelentősebb koncerten részt vettek. Miskotte ezekben az években szerez olyan mély és alapos kulturális ismereteket, amelyek szinte predestinálják arra, hogy a későbbiekben az egyház peremére szorult értelmiségiekkel foglalkozzon Amszterdam Zuid gyülekezetében.

Kortegene után Meppel gyülekezete következett. Itt mindössze 5 évet töltött a házaspár (1925–1930), de nem igazán találták meg helyüket a tradicionális és pietista elemeket ötvöző gyülekezet életében.¹⁷ 1930-tól 1938-ig Miskotte Haarlem lelkésze lesz. Ez az időszak több intellektuális kihívást jelent számára, de itt is folyamatosan foglalkoztatják a prédikáció nagy elvi kérdései, s mindemellett aktív figyelemmel kíséri a kulturális és politikai élet fontosabb eseményeit is. Ezt az időszakot jól jellemzi azon 1930 decemberében lejegyzett Kafka idézet, amely arról szól, hogy vannak olyan kérdések,

¹⁶ *MIV* 4, 179: „De közben mit mondok én Istenről, a homályosról, s Jézusról a szeretetről, a lehetetlenről, aki egy csókkal a világ szörnyűségét és vadságát semmibe vette, vagy elűzte?” A kérdés a továbbiakban is végigkíséri a teológust, aki visszatér erre egy későbbi, 1927-ben elmondott prédikációjában. Ismét felveti a kérdést, hogy miért is nem értették meg Jézust az emberek, miért volt idegen üzenete, s miben is áll az életet megvilágító értelme annak az evangéliumnak, amely ez emberi élet sötétjébe világosságot képes hozni. Ld. Miskotte, Kornelis Heiko: *Gesetz und Evangelium In: Predigten aus vier Jahrzehnten. Ausgewählt, übersetzt und herausgegeben von Hinrich Stoevesandt.* Chr. Kaiser Verlag, München 1969, 7–23.

¹⁷ Hogy mennyire így van ez, egy rövid félmondatlall szemléltetem az 1926. február 23. naplójegyzetből: „A tél, száműzetésünk ősképe...” *MIV* 4, 287.

amelyeket nem lehet megkerülni.¹⁸ A nem megkerülhető kérdések közé tartoznak, a naplójegyzetek tanúsága szerint, a szociális és politikai kérdések, melyek az új gyülekezetben még élesebben jelentkeztek, mint a viszonylag elszigetelt Kortegene vagy Meppel esetében. Teológiailag különösen érdekes ez az időszak, mert a zsidósággal való intenzív kapcsolatok eredményeképpen megszületik *A zsidó vallás lényege* című teológiai doktori dolgozat, melyben elsősorban Cohen, Buber és Rosenzweig nézeteit vizsgálva igyekszik a zsidó vallás lényegét, annak fontos kérdésfelvetéseit ismertetni.¹⁹ Az időközben jelentkező politikai problémák, melyek a német viszonyokat jellemzik, illetőleg azok teológiai vetületei nem hagyják hidegen Miskottét sem. Barthoz írott leveleiben aggodalmának add hangot az egyház „hallgató szájának istentelen brutalitása végett, hisz egy zárt száj is lehet brutális...” – írja 1933-ban.²⁰ Természetesen a hitleri politika veszélyeit élesszemű megfigyelőként már nagyon korán felismeri, de annak igazi mértéke csak később válik számára is világossá.²¹

1938 jelentős változást hoz a Miskotte család életében, mert a családfőt megválasztják előbb az amszterdami Jordaan, majd később az amszterdami Déli gyülekezetébe lelkésznek. Feladata ez utóbbi helyen az egyház peremére szorult értelmiségiekkel való foglalkozás. Ez az időszak, a „peremlakó” értelmiségiekkel való foglalkozása döntően befolyásolja egész későbbi teológiai munkásságát. Itt végre szellemi energiáit igénybe vevő és tehetségét kibontakoztató munkában készülhet a további kihívásokra.

A szellemi kihívások mellett azonban, ebben az időszakban egyre inkább politikai kihívások is érték. J. Koopmannsal és a magyar nyelvterületen is jól ismert Hebe Kohlbruggéval együttműködve a német megszállás idején igyekeztek az ellenállás lelkületét ébren tartani a holland népben. Erre az időszakra esnek jelentős teológiai munkái is, mint pl. a *Bibliai Abc*, vagy a *Történelem summája*, de ide sorolható az *Edda és Tóra* című nagyszabású monográfia is. Ezekben nem csupán teológiai kérdésekre keresi a választ, de a Kijelentés fényében arra törekszik, hogy a megismert bibliai értékek mindenkor jelenbe mutató értelmezését adja. 1941-ben Miskotte tollából, de álnév alatt jelenik meg egy ellenállásra biztató irat, melyet ő a „Lunterse kring” (*Lunteren-i Kör*) nevű lelkészi ellenállócsoport tagjaként írt. Röpirata nagyon hamar egyik legolvasottabb kiadvány lett a német megszállás alatt szenvedő Hollandiában.

Politikai elkötelezettsége azonban nem némította el benne a teológust. Amikor a világháború végén, a felszabadítás utáni első nagy ünnepi istentiszteletet tartotta az amszterdami *Új templomban*, prédikációjának a címe beszédes volt: *Isten ellenségei meghalnak*. De Kruijf monográfiájában különösen is kiemeli, hogy mennyire éles teológiai

¹⁸ Miskotte, Kornelis Heiko: *Uit de Dagboeken 1930–1934. Samengesteld en toegelicht door Dr. A. C. den Besten, Drs. H. Breebart – Miskotte, E. Kuiper – Miskotte*, Verzameld Werk deel 5A. Kok, Kampen 1990, (MVW 5A), 27: „vannak kérdések, amelyeket nem kerülhetünk meg, ha a természet nem szabadítana meg minket azoktól.”

¹⁹ Hogy mennyire fontos volt számára munkája, s természetesen a visszajelzés, mi sem mutatja jobban, mint hogy egy 1933. június 23-án kelt Barthoz írott levelében arról panaszkodik, hogy Barth semmilyen módon nem reagált munkájára, melyben ő a kortárs zsidó vallásfilozófia főbb vonalait mutatta be. Ld. MVW 2, 436.

²⁰ MVW 2, 437.

²¹ 1934. szeptember 23-i naplójegyzetéből kiderül, hogy a hitleri politika veszélyeit felismerte. Egy aznap tartott ifjúsági bibliaórán az Antikrisztus kapcsán emlegeti Hitler nevét. Ld. MVW 5A, 507. Ugyan Ausztria megszállását és Dolfuss meggyilkolását csak egy rövid mondatban említi, de 1934. július 25. után szinte folyamatosan jelen van naplójegyzeteiben az egyre fenyegetőbbé és feszültebbé váló politikai helyzet, illetve az arra való reflektálás is.

tisztánlátással kezelte Miskotte a győztes-legyőzött kérdését egy érzelmeiktől túlfűtött helyzetben.²²

A háború után következő időszakban Miskotte otthagyja a gyülekezeti szolgálatot és a már ismert teológus egyházi megbízással tanár lesz a leideni egyetemen.²³ Nagyon különböző tárgyakat oktat, hiszen a rendszeres teológia mellett egyebekben missziológiát és egyházjogot is tanít és teológiai tanárként résztvesz a diákok homiletikai gyakorlatainak szervezésében is. Fia visszaemlékezése szerint a leideni évek nem voltak feszültségektől mentesek, amint azt a bevezetőben idézett vers sorai is mutatták, a saját útját járó teológust nehezen, vagy egyáltalán nem akarta és nem tudta befogadni a saját hagyományaihoz mereven ragaszkodó egyetemi közösség. Nem csupán ellenérzésekkel, de nyílt ellenségeskedésekkel is kellett számolnia a lelkészből lett tanárnak, s ezek az ellentétek felőrölték szellemi energiái egy részét.²⁴

Mindemellett egy tragikusan véget ért esküvői ebéden, 1946-ban elvesztette feleségét és legnagyobb lányát (felesége 49, lánya 21 éves volt), akik ételmérgezés következtében hunytak el. Ez az élmény nagyon mélyen rányomta bélyegét egész további életére. Jóllehet később újránősült, 1953-ban feleségül vette J. van Empel- van Pienbroekot, aki maga is egy lelkész özvegye volt és a „De Pietersberg” egyházi konferenciaközpontot vezette, de alapvetően búskomor életérzése nem tudott többé feloldódni.

Ennek ellenére ebben az időszakban gyűjt annyi energiát, hogy az addig összegyűjtött anyagot feldolgozza és megjelenteti könyvét, mely nevét Hollandián kívül is ismertté teszi, a *Hogyha hallgatnak az istenek*-et. Munkája igazán a német fordítás 1963-as megjelenése után vált teológusok generációit meghatározó olvasmányélménnyé, hisz a német változatot maga Miskotte több helyen is átdolgozta.

Leideni munkássága alatt szinte minden dogmatikai témával foglalkozott, de különösen kiemelendők etikai előadásai, melyekben a Tízparancsolat köré csoportosította a fontosabb etikai kérdéseket, valamint a materiális dogmatikával foglalkozó előadások. Nem csak ismeretséget tartott fenn korának jeles teológusaival, de azok nézeteit ismertette előadásaiiban is. Ökumenikus érdeklődését mutatja, hogy foglalkozott a mariológia kérdéskörével, de a vallások közötti párbeszéd korai előfutáraként az iszlám tanításairól is tartott előadásokat. 1959-es búcsúelőadásában már-már profétikus hangnemben sorolja azokat a kérdéseket, amelyeket az elkövetkezendő időszakban nem lehet majd megkerülni, s azokkal a teológiának mindenképpen foglalkoznia kell. Ezen kérdéseket csak átfutva, kiemelniük közülük olyanokat, amelyek ma sem veszítet-

²² Vö. De Kruijf, 27. A jelzett prédikáció egy részlete sokatmondó e tekintetben is. „Jóllehet a minket elfoglalók nem a nemzetközi jog értelmében vett hagyományos elfoglalók voltak, hanem ez a háború egyben egy forradalom, egy, a saját ideológiájuk által vezérelt világforradalmat akart véghezvinni, melyben minden találatot a legnagyobb mértékben felfűjtak. Nos, még ekkor sem lehet ezt a konfliktust önmagában egy, az Isten és az Antikrisztus közötti összeütközésnek feltüntetni, ez sem ad nekünk jogot arra nézve, hogy azt mondjuk: Lásd, ott, pontosan ott van Isten ellensége! Itt is azt kell mondanunk: óvakodjunk a túlságosan nagy szavaktól. Ez a felszabadítás egy jel, egy teljesen más felszabadítás jele, amikor is egy apokaliptikus harcban Krisztus és az Antikrisztus egymással szemben állnak. Amint ezen háború vétkese nem maga az Antikrisztus, hanem csak annak egy hírnöke, úgy rettenetes karmaiból való szabadulásunk sem Isten országának kezdete, hanem csak annak elő-jele s mi most ezt az elő-jelet ünnepeljük!” Miskotte, Kornelis Heiko: Gottes Feinde kommen um. In: Miskotte: *Predigten*, 75., 91.

²³ A holland egyetemi élet sajátos rendje szerint, melyet ott „duplex ordo” néven ismertek, a teológiai fakultásokon oktató tanárokat az állam nevezte ki, s az egyház csak a sajátosan egyházi tárgyakat oktató tanárokat, jelesen a rendszeres és gyakorlati diszciplinák művelőit fizette és nevezte ki az egyházi felsőbb-ség.

²⁴ Ld. Miskotte, H. K.: *i. m.* 88. skk.

tek semmit aktualitásukból: egy új antropológia kérdésköre, egy új módon megalapozott pneumatológia, a judaica tudományághoz tartozó diszciplínák és a teológia kapcsolata, a hit és természettudomány kapcsolata, különös tekintettel az ismeretelméletre.²⁵ Ezek a kérdések ma sem teljes mértékben megoldottak, amint azt az utóbbi idők ökumenikus egyházi törekvései és a kérdésekben indított hazai és nemzetközi kutatóprogramok is jelzik.

Miskotte leideni munkásságának idejére esik az új zsoldárfordításban való részvétele is. Számára ez a munka, melyben a Református Egyház Zsinata által felkért szakértőként vett részt, művészi hajlamainak, esztétizáló hozzáállásának és teológusi kompetenciájának megélését jelentette. Az 1959-ben megjelent zsoldárfordítás valóban magán hordozza az igényes esztéta és teológus munkájának szignifikáns jeleit.

Leideni búcsúelőadását 1959. december 14-én tartotta, melyben a modern dogmatikus feladatáról értekezett, és egyik legnagyobb bánataként azt nevezte meg, hogy munkássága alatt látnia kellett, hogy lesz a dogmatikából, mely egykor a teológiai tudományok királynője volt, a „legutolsó utcanő”.²⁶

Visszavonulása után megrendült egészségére való tekintettel Voorstban élt meglehetősen visszavonultan, 1976-ban bekövetkezett haláláig. Halálával a holland és az európai teológia egy nagy formátumú, önállóan gondolkodó és saját útját járó teológust veszített, aki makacs kitartással haladt a maga által választott úton, mindenkor a Kijelentésben adott parancsra figyelve.

II. Miskotte teológiájának váza

A következőkben Miskotte teológiájának néhány fontos eleméről szeretnék összefoglalóan írni, melyek alaphangulatként meghatározzák a miskottei teológia egészét. Ezek a következők: A Név, A vallás, A három alaphozzáállítás: Pogányság, Zsidóság, Keresztyénség, illetőleg a Kultúra, idő, tudat, Kijelentés kérdésköre.

1. A Név

Már legkorábbi teológiai munkáiban is felismerhető Miskotte érdeklődése a zsidóság, illetőleg az Ótestamentum sajátos világa iránt. Egyike volt azon teológusoknak, akik belátták, hogy az Ótestamentum világát egy egészen sajátos kozmoszként kell értelmezni, melyben egyebek mellett központi szerepe van a kijelentett névnek is. Nem azt jelenti ez, mintha ez korábban is nem lett volna ismert, viszont jelenti azt, hogy Miskotte egyik első keresztyén teológus, aki ezt ilyen mértékben kihangsúlyozta. Felfogásában a Kijelentésből megismerhető Isten. Ez a megismerhető Isten minden más Istentől különbözik abban, hogy neve van, amelyet az embereknek kijelentett. Ebben a kijelentett névben benne van Isten lényege is, aki a szeretetként határozható meg.²⁷ Azt jelenti ez, hogy a miskottei teológiában az istenismeret kulcsa a Név ismerete. A Kijelentésre hallgató ember nem valamifajta ősszavakat vagy elvont fogalmakat keres, hanem a Névre figyel és ebből a konkrétumból kiindulva ismeri fel és ismeri meg az

²⁵ Ld. Miskotte, Kornelis Heiko: Der moderne Dogmatiker als Dilletant und Dirigent. In: Miskotte: *Der Gott*, 205–206.

²⁶ Ld. Miskotte, Kornelis Heiko: Der moderne Dogmatiker als Dilletant und Dirigent. In: Miskotte: *Der Gott*, 206. Erről a kérdéstről Miskotte nem is beszélt előadásában részletesen, mert szerinte ez „elmondhatatlan”.

²⁷ *WGS*, 197.: „Isten léte a szeretet tetteiben megjelenő lét.”

Istent.²⁸ A Név tehát nem pusztán egy valamiféle elnevezés, hanem a „nomina sunt realia” vallástörténeti elv értelmében a hívő ember a Névvvel találkozik, azt felismeri a történelemben, melyben nem csupán benne él, de önmagát ki is jelenti.²⁹ A névvel kapcsolatban De Kruijf hívja fel a figyelmet arra, hogy a Névhöz a miskottei teológia egy sajátos ismeretelméleti módszert kapcsol.³⁰ Ismeretelméleti szempontból a „Bibliai Abc”-ben kifejtett elvek a legfontosabbak. Ezek szerint ugyanis a Név sajátos megismerési módszerének kapcsán a következő lépéseket kell végigjárni a megfelelő következtetés levonása érdekében: ez az Isten a mi istenünk, ez az Isten az egyetlen, a mindenható. Ismeretelméleti szempontból az elsőrangú kérdés az, hogy ez az Isten a mi istenünk, és nem más.³¹ Miskotte azért tartja szerencsésebbnek az Istennel kapcsolatban a Névtől elindulni, mert így véli biztosítottnak azt, hogy az Istenről való beszéd nem marad az antropomorfizmusok foglya, hanem biztosítja azt, hogy a névben rejtőző lehetőségekkel élve az ember a kijelentett Névből úgy ismerje meg az Istent, mint aki azért jelentette ki magát, hogy megismerhető legyen az emberek számára.³² A Névvvel kapcsolatban arra is figyelni kell ebben az összefüggésben, hogy az nem izráeli eredetű, azaz mint olyan, egy „név nélküli név”, akként exkluzív, de exkluzivitásában egyetemes is.³³

A JHVH mint tulajdonnév azonban nem csupán ilyen értelemmel bír. Amennyiben a Név, a kijelentett Név jelentőségét vizsgálja a teológus, óhatatlanul szembesül az Ótestamentum sajátos gondolatvilágával, mely szerint a Név, a ugyan „név nélküli

²⁸ WGS, 76.: „A kimondhatatlan Név a mércéje annak, hogy mi érdemi meg az istenség nevet és nem fordítva van ez. Ilyenformán, amikor JHVH 'mindenhatónak', 'igazságosnak' stb. neveztetik, úgy Ő saját módján, saját célja értelmében, s nem általános, megszokott vallásos fogalmak szerint.”

²⁹ WGS, uo.

³⁰ De Kruijf, 43.

³¹ Vö. Miskotte, Kornelis Heiko: *Bijbels ABC*. Ten Have, Baarn 1980, 37., 39. (A továbbiakban Miskotte: ABC.)

³² WGS 76–77. A 128. oldalon a következőket olvassuk: „Véleményünk szerint azonban sokkal nagyobb mértékben áll JHVH-ról, hogy ő minden vallás mélyenszántó krízisét jelenti, vagy másképpen fogalmazva, önkifejtése minden vallás megszüntetése. Ahol soha nem virágozott a vallás, ott nem is találunk az ateizmus büszkeségének pompázó őszi színeiből semmit. Fordítva: ahol ez a büszkeség jelentkezik démonikusan vagy ráérősen, agresszíven vagy búbanatosan, ott mindig a vallás talaján állunk. JHVH úgy az egyiket, mint a másik lehetőségét feloldja, de úgy tűnik, hogy napjainkban az emberi léleknek először a nihilizmus által kell medréből kivettetni, hogy ismét komolyan vegye az ismeretlen isten nevét.”

³³ Vö. részletesen WGS 127–140., ahol a kimondhatatlan Név címszó mellett a Név és az antropomorfizmusok kapcsolatáról is értekezik Miskotte. Kiemelendő ezzel a kérdéssel kapcsolatban a 128. kk. oldalak fejtegetéseinek logikája: „JHVH egy *név nélküli név*. A nép kérdésére (2Móz 3,13): 'Mi az ő neve?', vagy 'Mi a lényeg?', az igei forma válaszul: 'vagyok', vagy 'leszek', vagy 'nálatok jelen leszek'. Közelebbről: 'ott leszek, ahogyan ott leszek' (vö. 2Móz 33,19). A jelentősége mindennek elsődlegesen az, hogy Izráel istene ezzel *minden megidézés előtt elzárkózik*, ezzel a név nélküli névvel nem köthető meg, s nem lehet egy cél szolgálatába állítani. Közelebbről (s ez az, ami minket is érint) Izráelt ez a név arra az eseményre figyelmezteti, mely JHVH-tól indul ki, arra, amit ő véghez visz. Az út övele, Izráel kivonulása Egyiptomból, s bevonulása az ígéret földjére, majd a száműzetésbe és a diaszpórai létbe azokra a 'napokra' és 'tettek're' figyelmeztetnek, melyek Isten napjai és Isten tettei. Belsőleg lehetetlen tehát a nevet '*az öröknek*' fordítani (jóllehet ezt is egy név nélküli névnek lehet nevezni), mert a vallással és nihilizmussal való vitában minden attól függ, hogy a fogalmi ontológiával kapcsolatos félreértésektől megszabaduljunk.” A fogalmi ontológiával kapcsolatos félreértésekre Miskotte már korábban is felhívta a figyelmet pl. az Edda en Thora-ban: „Ezért úgy kell tekintenünk az 'ontológiára', mint az eredetmitosz egy utolsó tudalékos formájára; felfogásában a lét szent, az időt a térben fogja fel, a normából tényt alkot s nincsen helye a teremtményi szabadság számára.” Miskotte, Kornelis Heiko: *Edda en Thora. Een vergeleijkning van germaansche en israelitische religie*. Kok, Kampen 1983, 400. (MVW 7.)

név”, azonban mégis tulajdonnév. Isten, akihez tartozik folyamatosan jelen van a világban.³⁴ Az Ótestamentum ezt a kontingens jelenléte a Névvel kívánja kifejezni, mely az Istent minden más istentől megkülönbözteti.³⁵ Miskotte nagyon tudatosan a Kijelentés teológusa. Megmutatkozik Isten Kijelentéséhez való hűsége abban is, hogy nem valamifajta vallásos aprioriból indul ki, s az Ótestamentum Istenével kapcsolatosan nem általános fogalmakat akar meghatározni, hanem az egy és nagyon konkrét Névből indul ki, melyet Isten népe megtapasztal. Másképpen fogalmazva a Név nem csupán létezik, a Név megtörténik, története van, történelmet ír. Ezzel kapcsolatosan fontosnak tartja megjegyezni, hogy nem egy monoteista elméletet állít fel, hanem az egy Névhez kapcsolódón keresi Isten Kijelentését: „Éppen olyan kevésbé, mint ahogy a ’krisztusi lélektől’ nem jutunk el a Jézussal való találkozásig, éppen oly kevésbé találunk valaha is egy központi, monarchikus helyet JHVH számára addig, amíg az ’istenség’ egy általános fogalmát állítjuk a csúcsra. A Név, a Kijelentés egy tulajdonnévben koncentrálódik. Ez az a retesz is, mely a ’monoteizmus’ elméleti képződményei előtt az utat elzárja. A tulajdonnév által elének adatik és felkínáltatik számunkra a döntés lehetősége, ezt az Egyet a ’mi’ istenünként elismerni, s így az ősidő, a mindenség, a beteljesedés istenének vallani. ’Ismérjétek be, JHVH az istenség!’” (Zsolt 100,3)³⁶ Fideisztikus-e Miskotte Isten-felfogása? Minden kétséget kizáróan egy teológiai, s mint olyan, ebben az összefüggésben akár fideisztikusnak is tekinthető Istenről vallott felfogása, sőt akár egész teológiája is.³⁷ Ugyanezt a gondolatot, miszerint Istent úgy és ott a Kijelentésből kell megismerni, ahogyan és amiként ő önmagát megmutatja, s mindez csupán hit által lehetséges, egy 1959-es előadásában más összefüggésben tárgyalja.

Előadásának már címe is sokat mond: *Der (Un)Sinn des Lebens – Az élet értelme (tlensége)*, mely eredetileg *Az Isten Igéje és az élet értelmetlensége* címet viselte. Ebben az emberi élet szemszögéből vizsgálja az élet értelmének kérdését, melyre végső fokon csak a Kijelentett Istenbe vetett hit ad választ. Megállapítása szerint az élet értelmére az ember azért kérdezhet rá, mert már régen megmondattott neki a gyülekezeti közösségekben életének célja.³⁸ A deizmus talaján felnőtt értelemmel kapcsolatos kérdés nem

³⁴ WGS, 169.: „Nincsen JHVH-nak sem képe, mintha valami földi valóságához hasonlítana, de nincs igazi háza sem (ld. pl. 2Sám 7,4 skk.). Amilyen rettenetes az ugariti istenek számára a ház nélkülség, olyan magától értetődő ez (s fogalmazzunk most kivételesen így) ezen ’pusztai isten’ számára. Nincsen tere, s népének sincsen annak ellenére, hogy fennáll az országgal kötött szövetsége, olyan helye, ahol kiterjeszkezhethet. Sion egy idői nagyság és így Kánaán is idői. De, a Név jeleként Sion ’örök’, amint a szövetség jegyeként az ország is az idő előtti időtől az idők végéig összekapcsolódott ezzel a ’szent’, azaz teljesen más, s végső értelmét tekintve a végidőkig elpecsételt történelemmel.”

³⁵ WGS 129–130.: JHVH mégis egy tulajdonnév, nem csupán azért, mert egy néppel van korrelációban, mely maga is egy tulajdonnevet visel, hanem azért is, mert minden attól függ, hogy az istenek világtól valóságosan megkülönböztessen s Izráel számára az ’egy’ istenként mutassa fel magát. Amennyiben a ’Név’ a ’Kijelentés’ teljességét magába foglalta, az az elvi magyarázata, hogy ez a JHVH név *több*, mint az istenség, mert az istenségnél *kevésbé* lett. A ’Kijelentés’ teljes fogalmi összefüggérendszerre egyszerűen nem végigvezethető, amennyiben nem ’egy’ isten ismertetik fel és ismertetik el az istenségnél. A minden ’Kijelentés’ tagadásához vezetne, ha az istenség primér megelégségből ’indulnánk ki’, hogy aztán ezen általános megelégsés terében egy bizonyos szekundér formát a ’mi’ istenünként emeljük ki.

³⁶ WGS 130.

³⁷ WGS 131. „Ilyenformán a bizonyoságtétel egésze adja meg a név körvonalait s a bizonyoságtételre adott válasznak, a segítségül hívásnak, a hódolatnak, az engedelmességnek *hitbeli jellegét* adja. A hitet, a maga esetleges, fragmentális, alap nélküli módján nem csupán az ’az Úr az Isten’ hangsúlyozása adja, hanem a vallás projekcióival való mérés azonosulása is.”

³⁸ „Az élet céljára való rákérdezés ezzel szemben egy kátékérdés. Az élet értelme, vagy józanabban fogalmazva jelentősége abban van, hogy létezzünk, teremtményi módon vagyunk, abban az értelemben, hogy

elvetendő ugyan, de a keresztyén ember élete célirányos élet. Természetesen az élet „értelme” felőli kérdés egy meglehetősen súlyos antropomorfizmus, melyet a holland teológus kellő kritikával is kezel, de mindenképpen segítség és lehetőség a Kijelentésben adott korrektív, a Név, amelyet nem birtokolhatunk, s mely az emberi kérdésekre adott válaszainkat megfelelő módon korrigálja. Mindez azért lehetséges, mert a „Név formát öltött egy ember életében, egy egész emberi élet lett Kijelentéssé.”³⁹ Ennek következményeként a gyülekezet számára Jézus Krisztus neve az egy Isten, JHVH nevének beteljesülése, megerősítése és folyamatosságának biztosítása.⁴⁰ Mindez azt is jelenti, hogy a Jézus neve értelmezi a keresztyén közösség számára az életet, hagyományba állít, sőt a hagyományt is újraértelmezi. E helyen ismét megfigyelhető Miskotte református meghatározottsága és a barthi iskolához való kötődése, amelyben az Ószövetség Krisztusról szóló bizonyágtételének egész köteteket szenteltek teológusok, mint pl. Wilhelm Vischer.⁴¹

A felszabadító név nem csupán Isten hatalmát jelenti ki az emberek felé, hanem ugyanakkor felmutatja azt is, hogy a keresztyénségnek a zsidóság az előzménye, s ilyenformán az Újszövetség az Ő beteljesedése, de a Biblia újszövetségi része is az ószövetségi rész kommentárjaként fogható fel. A Név – Kijelentés, a Név – JHVH, a Név – Jézus Krisztus hármassága⁴² meghatározó Miskotte egész teológiájára nézve. A megnyert, ajándékba kapott életet az ember csak a Kijelentés felől, a Név felől értheti meg igazán és csak ebben az összefüggésben érthető az is, hogy a Név igazában véve a „simplicitas Dei” kifejeződése, gondolkodásunk apriorija és telosza is egyben.⁴³

Ezek a gondolatok alapozzák meg a holland teológus teológiájának alapvető döntéseit. Ugyan a korábban idézett tanulmányában arra figyelmeztet, hogy a „simplicitas Dei” minden rendszer ellenében érvényesül, sőt a rendszerképzést egyenesen megakadályozza, viszont sejtetni engedí, hogy a központi hitigazságoktól kiinduló teológiai gondolatok metszéspontjában egy és ugyanaz az igazság áll,⁴⁴ s ezzel bizonyos mértékig mégis rendszer felé indít el. A rendszeres teológus alapvető teológiai döntése, Barth teológiája melletti elkötelezettsége teológiai gondolatvilágának alapvető döntéseiben is érzékelhető. Világosan, s a kívülálló számára is megragadhatóan mutatkozik meg mindez a vallásról alkotott felfogásában.

---

az ember mint különleges teremtmény életének célja felől kérdeztetik. Erről a célról ő tudhat, mert régen megmondattott neki a gyülekezetben. A cél azt jelenti: Istent megismerni, neki szolgálni, őt dicsőíteni. Az igaz élet a dicséretben áll. Az embernek nincsen más célja, mint fájának megfelelően itt lenni, mint egy válaszoló teremtmény, azaz Isten előtt.” Miskotte, Kornelis Heiko: *Der (Un)Sinn des Lebens*. In: Miskotte: *Der Gott*, 145.

³⁹ Miskotte: *ABC*, 43.

⁴⁰ Miskotte: *ABC*, 44. [A bestendiging holland kifejezést nem szó szerint, hanem értelemszerűen fordítottam „folyamatosság biztosítása”-ként. F. Á.]

⁴¹ Vischer, Wilhelm: *Das Christuszeugnis des Alten Testaments*. Chr. Kaiser Verlag, München 1935.

⁴² Miskotte: *ABC*, 44.

⁴³ Miskotte, Kornelis Heiko: *Der praktische Sinn von Gottes Einfachheit*. In: Miskotte: *Der Gott*, 41.: „Ugyanúgy, amint Isten a legközelebb levőként és mint legerlehetősebb mutatkozik meg, éppenséggel egyszerűségének ereje által, úgy az igaz teológia is egyszerre magától érterődő hála Isten egyszerűsége apriorijának. Ugyanakkor azonban egyben a világ legerlehetősebb dolga, azon ismeret, amelyhez az ember mindig közeledik, de soha nem teljeseedik ki, ez utóbbi a telosz felismerése által, a végleges és örök egyszerűség megismerése által.”

⁴⁴ Miskotte, Kornelis Heiko: *Der praktische Sinn von Gottes Einfachheit*. In: Miskotte: *Der Gott*, 41.

2. A vallás

Magyar nyelven meglehetősen nehéz visszaadni és igen sok félreértésre ad okot, ha a vallás kifejezést használjuk. Jobb híján ezt teszem most, de hangsúlyozni kívánom, hogy abban a teológiai felfogásban, amelyben Miskotte a fogalmat használja, ez egyértelműen negatívumot jelent. A már idézett barthi mondás a vallásról mint hitetlenségről akkor érthető a magyar olvasó számára, ha ismeri a mondat mögötti teológiai állásfoglalást, amely minden emberi törekvések ellenében a teljesen más Isten abszolút szuverenitását hangsúlyozza, s éppen az istenismeret terén. A Brunner teológiájára kimondott hangsúlyos barthi elutasítás ugyanarról a gyökérről fakad, mint Miskotte teológiai állásfoglalása. Az ember nem per definitionem vallásos, s mint olyan, nem képes saját törekvései által megismerni az Istent, hanem feltétlenül rá van utalva a hozzá közel jövő Isten Kijelentésére, amennyiben istenismeretre akar jutni. Nem létezik olyan „kapcsolódási pont” az emberi természetben, amelyhez a bűneset után az isteni kegyelem kapcsolódhatna. Ezek a barthi nézetek határozzák meg a KD vallást elítélő és teljes mértékben elvető részeit. Még egyszer hangsúlyoznom kell, *a vallásról, mint olyan emberi lehetőségéről van itt szó*, amely lehetővé teszi, hogy az ember a végtelenül más Istennel saját erejéből és kezdeményezésére kapcsolatba léphessen.⁴⁵

Miskotte vallásról alkotott felfogása, amint azt de Kruijf megjegyzi,⁴⁶ egyértelműen a barthi valláskritika hatására alakult ki. Az előbbieken sematikusán vázolt felfogásban a Kijelentés feloldja a vallásosságot. Nem található meg azonban, legalábbis nem kimutathatóan, barthi „Likhterlehre”⁴⁷ vallásra vonatkozó fejtegetései, magyarázatot azonban nem találunk erre nézve a miskottei életműben.

A vallás tematikáját az életműben legvilágosabban kifejtve az *Edda en Thora*-ban található meg, de közvetve foglalkozik a kérdéssel a *Wenn die Götter schweigen* is. Nem szándékozom ezen a helyen sokkal többet elmondani a kérdésről, mint azt, hogy Miskotte személyében az egyik első olyan európai teológussal van dolgunk, aki egyfajta theologia religionum-ot kísérelt meg kidolgozni. Ezen kitétel illusztrálására elégséges csupán arra utalnom, hogy a miskottei teológia nem ismeri a keresztyénség primátusát a többi vallásokkal szemben. A vallás mint emberi igyekezet egyformán megítéltetett, teljesen mindegy, hogy az pogány, zsidó, vagy keresztyén. A Kijelentés megítéli a vallást, mert szembenáll azzal.⁴⁸

---

⁴⁵ Jellegzetes Barth értékelése a vallásról a *KD* II/1, 325.: „...a vallás ezen kijelentett lényege formája és tartalma szerint nem alkalmas arra, hogy a vallásos emberiségen belül a jó és a rossz, az igaz és a hamis között különbséget tegyen. Még csak a Kijelentésben az egyháznak adott különleges kitüntetés sem, mely szerint az egyház az igaz Kijelentés helye, szóval még ez sem hatalmaz fel arra, mintha a keresztyén vallás az emberi vallás betöltött lényege lenne, mintha ezért a keresztyén vallás az igazi, a többi vallásnál alapvetően magasabb rendű lenne. A keresztyén vallás igazságát nem lehet elég szigorúan kapcsolatba hozni a Kijelentés kegyelmével. Különösen ki fogjuk majd emelni a továbbiakban, hogy az egyház a kegyelem által kegyelemből él, s ennyiben az igaz vallás megnyilvánulási helye.” Ebben az értelemben tehát a keresztyénségnek nincsen mit felmutatni, mely a keresztyén vallásosságot megkülönböztetetten kiemelné. A következőkben a 327. oldalon találjuk aztán a híres-hírhedt idézetet: „A vallás hitetlenség, a vallás egy ügy, szinte azt kényszerülünk mondani, hogy az istentelen ember ügye.”

⁴⁶ De Kruijf, 81.

⁴⁷ Ld. *KD* IV/1.

⁴⁸ Ld. de Kruijf értékelését a kérdésről. Igaz ugyan, hogy kiemeli, a kérdést kellő óvatossággal és fenntartásokkal kell kezelni (209), de véleményem szerint akkor is kissé elietett a kérdés ilyenentén való felvetése. Amennyiben a Kijelentés megítéli a vallásokat, valóban lehet és kell egyfajta theologia religionumról beszélnünk, de valóban ez-e a vallások teológiájának lényege?

3. A három alaphozzáállás: pogányság, zsidóság, keresztyénség

Miskotte teológiájának legjellegzetesebb témája a valláshoz való három alapállás meghatározása. Már korai munkáiban is találkozhatunk azzal a felfogásával, hogy a valáshoz, azaz pontosabban a Kijelentéshez való viszonyában az emberiség három nagy csoportra osztható. Ezt a három nagy csoportot nevezi pogányoknak, zsidóknak és keresztyéneknek. Természetesen nem a létező vallások képviselőire kell gondolni e helyen, s nem is valamifajta vallástörténeti értékelésre, hanem sokkal inkább olyan emberi hozzáállások megnevezésére, amelyek, ha nem is mindig tiszta formában, de megfigyelhetők a világban.

Megállapítható, hogy a miskottei tipológia kialakulásában jelentős szerepe volt Max Brod és Franz Rosenzweig nézeteinek, jóllehet maga nem hivatkozik rájuk tipológiája forrásaként.⁴⁹ A tipológiát ugyan először Brod műveiben figyelhetjük meg, de sokkal valószínűbb, hogy Rosenzweig hatására alkalmazza azt a holland teológus. Rosenzweig főműve a *Der Stern der Erlösung*,⁵⁰ amelyben az európai kultúra krízisét felismert gondolkodó igyekezett egy olyan megoldást felmutatni, mely a váltságból kivezetheti az európai szellemi életet. Rosenzweig munkája egy sokrétű és sokszínű tanulmány, amelyben legalábbis három, nagyvonalakban behatárolható kérdésfelvetéssel találkozunk. Az egymásba nyúló, egymást néha fedő kérdéskörök a történelmi, a filozófiai és a teológiai kérdések. Történeti szempontból az igazság, azaz pontosabban fogalmazva az általánosan érvényes igazság megtalálásának kérdése az irányadó.

Filozófiai szempontból a hegeli metafizika hatására alakuló rosenzweigi munka az igazság kommunikálhatóságával harcol. A teológiai kérdéskör az előbbi kettőnek a hozadéka, azaz az igazság iránti kérdés, illetve az igazság kommunikálhatóságának kérdése magával hozza azt, hogy mindennek valamilyen közösségben kell megtörténnie. Ezt a közösséget véli Rosenzweig a vallásos közösségekben megtalálni. De Kruijf szerint Rosenzweig munkája nem egyéb, mint a hegeli filozófia kritikája, annak lezárt világképe okán.⁵¹ Egyebekben igen érdekes, hogy Miskotte maga egyik tanulmányában arra figyelmeztet, hogy Hegel a kegyességtörténetnek három szakaszát különböztette meg: a pogányságot, a keresztyénséget és a jövendő vallását, s egyben arra hívja fel a figyelmet, hogy a rosenzweigi javasolt tipológia, de magának Rosenzweignak az egész munkássága egy „avant date fenomenológust” sejtet.⁵²

Az egész életmű egyik legérdekesebb vonása az, hogy miként építkezik a Rosenzweig által is használt tipológiából azt a keresztyén Kijelentés-fogalomhoz kapcsolva. Rosenzweig értékelésében a zsidóság és a keresztyénség egyforma értéket képvisel, s feladatként megfogalmazható a pogányoknak a Kijelentett Istenhez való térítése. Ebben a szemléletben a keresztyénség az úton-létel, az örök kezdet, s a keresztyénség erejét újra és újra megújítva hat ki a világba.⁵³ Ezzel a pozitív megítéléssel azonban Rosenzweig

⁴⁹ Ld. De Kruijf, 85.

⁵⁰ Rosenzweig, Franz: *Der Stern der Erlösung*, Martinus Nijhoff, Haag 1976. (Ez után: Rosenzweig: *Der Stern*.)

⁵¹ Ld. De Kruijf, 87.

⁵² Miskotte, Kornelis Heiko. Over Franz Rosenzweig. In: Miskotte, Kornelis Heiko: *Geloof en Kennis*, Uitgevermaatschappij Holland, Haarlem 1966, 257.

⁵³ Rosenzweig: *Der Stern*, 399.: „A keresztyén mindig kezdet, mindig a világ koordinátáinak kiindulópontja. Ahogyan a keresztyén időszámítás ott kezdődik, úgy a hit is onnan nyer mindegyre megújuló hajtóerőt. A keresztyén örök kezdő, a beteljesedés nem az ő dolga – minden jó, ha a kezdet jó. Ez a keresztyének örök fiatalsága. Minden keresztyén úgy éli meg keresztyénségét igazából a mai napon, mintha az ama első

messze nem zárja le a keresztyénség értékelését, hanem arra figyelmeztet, hogy a zsidóság otthon van Isten szövetségében, míg a keresztyénség úton van hazafelé. Természetesen Miskotte nem osztotta, mert alaphozzáállásából következően nem is oszthatta ezt a nézetet, mert véleménye szerint a zsidó is természetét tekintve pogány.

De Kruijf idézi Miskotte 1945-ben, közvetlenül a háború befejezése után tartott előadássorozatot, amely a *Balans van der oorlog – A háború mérlege* címet viseli. Ebben a szerző világosan kifejti azon nézetét, hogy az Igéhez való viszonyulás tekintetében három embertípust lehet megkülönböztetni.⁵⁴ Hogy milyen mélyen áthatotta ez a téma az egész miskottei teológiát, mi sem mutatja jobban, mint hogy a reprezentatív német prédikációválogatásai között megtalálhatjuk azt az Apostolok Cselekedeteiről tartott prédikációját is, amelyben a gyülekezet számára fejt ki a három embertípus jellegzetességeit.⁵⁵

A következőkben a három típus alapvető jellemzőit foglalom össze Miskotte teológiájának alapján.

a) A pogányság

Miskotte felfogásában a pogányság a vallásosság azon formája, amely a természeti ember sajátja.⁵⁶ De Kruijf elemzése szerint az *Edda en Thora* megírása során jutott el a fiatal teológus arra a kiérlelt nézetre, mely aztán későbbi hozzáállását a pogányság kérdéséhez meghatározta. A germán mitológiával és a germán pogány vallással való foglalkozás vezetett a továbbiakban a pogányság alapvető jellemzőjének, a mítosznak a meghatározásához. Fejtegetéseiben Ernst Cassierer munkáira támaszkodik, aki a mítoszt a szellemi élet önálló területének tekintette és ennek kapcsán a mítosz három alapformáját különbözteti meg. A mítosz ezek szerint jelenthet olyan világnézetet, amely a modern természettudományok által meghatározott világképtől különbözik, de jelenthet vallásos, metafizikai vagy transzcendens igazságoknak képekbe, szavakba foglalását, ugyanakkor azonban használható „örök” természeti jelenségek leírásaként is.⁵⁷ Fejtegetéseiben Miskotte végigvezeti a mítosz történetével kapcsolatos elképzeléseket, majd Rosenzweigra támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy a mítosz alapján

---

nap lenne. Ilyenformán a vasárnap a maga, a hét munkanapjaira erőt árasztó áldásával, a megfelelő kép a keresztyénség ezen friss, mindig fiatal, mindegyre a világba kisugárzó erejére.”

⁵⁴ De Kruijf, 90.: „Ami az emberiséget felosztja, fel kell osztania, szükséges, hogy felossza, az a hozzáállás, amint az igéhez viszonyulnak. Gondolok itt a teljes, életet meghatározó hozzáállásra, a mindent átfogó elfogadásra, elvetésre vagy kikerülésre. Három embertípus létezik: pogányok, a zsidók és a keresztyének.”

⁵⁵ A prédikáció egyebekben a *Világos örület* címet viseli és alapigéje Pál és Festus találkozása az ApCsel 26,24–25 szerint. Ld. Miskotte, Kornelis Heiko: Reine Raserei. In: Miskotte: *Predigten* 122–147. Különösen jellemző az I. rész kezdete: „Ilyenformán ott, abban a teremben szinte hiánytalanul megtaláljuk azokat a szellemi hatalmakat, melyeket mi a mi időnkben és a mi világunkban is megtalálunk... Arról van szó, legyünk valamik. Lehetséges (magam nem vagyok biztos benne), hogy az ember lehet ateista is, de egyebekben az ember vagy pogány, vagy zsidó, vagy keresztyén. Ezzel fejeződik ki legmélyebb létmódja, s az emberi életre vonatkozó végső döntés is. Nincsen a maga módján mélyebb a pogányságnál, zsidóságnál, keresztyénségnél. Nem, a pogány-létnél, a zsidó-létnél, a keresztyén-létnél. Az 'irányzatok', 'áramlatok' provinciálisak.”

⁵⁶ *MVW* 7, 29.: „A pogányság nem ateizmus, hanem ellenkezőleg, egy nagyon szilárd, jól átgondolt vallás, a pogányság nem liberalizmus vagy libertinizmus, hanem éppen ellenkezőleg, egy folyamatosan az államhoz való kötődésre és annak tiszteletére tekintő közösségi élet... Röviden: a pogányság az emberi természet vallása mindig és mindenhol.”

⁵⁷ *MVW* 7, 84.

véve nem tesz egyebet, mint egy olyan állapotot konzervál, amelyben a létezők állandónak tekintendők és tekinthetők. Igen érdekes de Kruijf megállapítása ezen fejtegetések kapcsán, hogy ugyanis a mitikus gondolkozás nem ellentéte a természettudományos gondolkodásnak, hanem sokkal inkább elmondható, hogy egy abszolutizált természettudományos gondolkodás alapján véve maga sem egyéb mítosznál.⁵⁸ Ennek következményeként az ontológiákat is a mítosz utolsó formáinak tekinti a holland teológus, s óv azoknak veszélyeitől. Az Edda, a germán eredetmítosz és a Tóra szembeállításával alapvetően két világnézetet állít egymással szembe. Egyikben a mítosz, az abszolútnak tartott, és mint olyan, a létnek értelmet adó mítosz a meghatározó, míg a másikban a teremtettség, a Teremtőhöz való viszonyulás a kiemelten fontos.

Az *Edda en Thora* szembeállítása a *Het wezen der joodsche religie* című munkában is megfigyelhető. Minket e helyen elsődlegesen a zsidóságra vonatkozó kitételek érdekelnek.

b) Zsidóság

A zsidó típusra jellemző a naponkénti igyekezet a Törvény betöltésére. A zsidó az erkölcsi ember. Miskotte disszertációjában a zsidó lét lényegére kérdez rá neves zsidó gondolkodók, mint pl. Franz Kafka, Leo Baeck, Max Brod vagy Franz Rosenzweig munkáinak elemzésével. A zsidóság jellemzőjeként legkönnyebben a korreláció ragadható meg, Isten és az ember korrelációja. Ennek a korrelációnak a következménye az étosz kihangsúlyozása a zsidó típus esetében. Az étosz kihangsúlyozása nem pusztán adottság, hanem annak a felfogásnak a következménye, hogy a zsidó gondolkodás alapjait tekintve egy relacionális gondolkodás.⁵⁹ A zsidó ember számára gondolkodásának alapját nem olyan absztrakt fogalmak határozzák meg, mint pl. a pogány filozófia, hanem a kiindulópont, s egyben a minden további döntést meghatározó alapállás az Isten-ember kooreláció. Ennek köszönhetően a zsidóság nem fogalmakban, hanem viszonyokban gondolkodik, melyeket azon alapvető viszony határoz meg, mely szerint Izráel népe a metafizikai, a kiválasztott nép.⁶⁰ Születésétől fogva kiválasztott, Isten népe a földön. A zsidóság alaphozzáállást is jelent, egy alapvető metafizikai nyitottságot, mely egyben a másik, nem-zsidó ember felé való nyitottságot is megelőlegezi. Innen nézve van lehetőség egy pozitív párbeszédre a zsinagóga és az egyház között.⁶¹ Jóllehet nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a zsidóság egy létező nép, de tipológiánk szempontjából figyelni kell arra, hogy a valóságosan is létező valláson túlmenően a zsidóság egy lelki-szellemi magatartás, habitus, melyet így fogalmazhatunk meg: A zsidóság az etikus ember vallása. Zsidó alatt egzisztenciális értelemben azon embereket értjük, akik ugyan megtértek a pogányságból, tehát felhagytak az abszolút mítoszoknak

⁵⁸ Ld. De Kruijf, 103.

⁵⁹ Miskotte, Kornelis Heiko: *Het wezen der joodsche religie*. Kok, Kampen 1982 (MVW 6.), 451.

⁶⁰ *MVW* 6, 459.

⁶¹ *WGS* 311.: „Az Igének ezen harcába tartoznak azok a kérdések is, melyeket a zsidóság tesz fel az egyháznak. Tartalmukban és jellegükben nem az üzenet beárnyékolását látjuk, hanem egy segítséget az üzenet tisztázásához. Erre a prédikációnak a mai helyzetben, az ember legutolsó, „Isten nélküli” állapotával való megmérkőzésben ugyancsak szüksége van. Izráel mindig kérdezett ott is, ahol mások nem kérdeztek. A pogányság az adottságok kérdések nélküli ünneplése. Izráel azonban az élet értelmére kérdezett rá, azaz helyesebben ezt az értelmet fogadta be. Ahol ezt a sors elsötétítette, ahol Isten elrejtőzött a történetekben, melyek ígéreteivel ellentétben álltak, a nép kutatott, és meg-megállva egy újabb válasz miatt tusakodott. Azonban ez a kérdező lét a galúthban, mindenekelőtt az Izráel örökébe lépni akaró keresztény egyházat érinti.”

való kiszolgáltatott étellel, de nincsen kapcsolatuk Krisztussal és ilyenformán a Kijelentést és a természetet egybemossák. Ilyen értelemben a liberalizmus és a szabadelvű keresztyénség strukturálisan zsidó jellegű.⁶² Másfelől azonban a zsidóság egyházas is, olyan értelemben, hogy megtért ugyan a pogányságból, de ez a megtérés második természetévé lett, azaz végső soron keresztyén idealizmussá változott.⁶³

c) Keresztyénség

Amennyiben a zsidóságnak a Törvénnyel való sajátos kapcsolatára gondolunk, illetőleg arra, hogy a Törvény betöltésének igyekezete érlelte ki az etikus ember típusát, nyomban látható a különbség, melyet egyebekben a Név kapcsán is láthattunk, hogy ugyanis a keresztyén ember számára a Törvény Krisztus által betöltetett. A keresztyénség számára nem a korreláció a legfontosabb még akkor sem, ha annak fontos szerepe volt a választott nép életében, hanem sokkal inkább lényeges a Krisztussal való életközösség. A „Balans van der oorlog” már említett, kéziratban maradt írásában Miskotte maga a keresztyén-léttel kapcsolatosan a következőt írja: „A keresztyénség a hitbéli összekapcsolódás, a Krisztussal való misztikus egyesülés.”⁶⁴

Igen érdekes, hogy Miskotte e tekintetben is Barth tanítványaként arra figyelmeztet írásaiban, hogy igazából a keresztyéni létről, a keresztyén világról, a teljesen megvalósult keresztyén szabadságról nem beszélhetünk csak abban az esetben, ha Krisztusra nézünk. A barthi teológia „igaz embere” köszön itt vissza a tipológia keresztyénségre vonatkozó megállapításai kapcsán.⁶⁵

A keresztyén ember, éppen mivel Krisztusba helyezi életét, védtelen, sokkal védtelenebb, mint a tipológiában felsorolt előbbi két típus. A keresztyén ember és a keresztyén-lét védtelenségét, s ebből következően veszélyeztetettségét az adja, hogy a keresztyén ember az imádságból és az imádságban él. Mivel leszámolt a mítoszok mindenható uralmával, de a saját erejéből való önmegváltás is lehetetlen számára, rá van utalva a megelőző kegyelem hatalmára. Ezzel a kérdéssel Miskotte több munkájában is foglalkozik, de témánk szempontjából most az imádsággal kapcsolatos könyve érdekes, ahol is a *Lélek gyámoltalansága (Die Ohnmacht des Geistes)* cím alatt a következőket írja: „Az imádság nélküliség alapvető, kozmikus egyedülletet jelent. Legmélyebb lényegünk nem találja azt, ami megfelel neki, egy hallgatag mindenség veszi körül az embert. Érzéseit, ami őt mozgatja, félelmeit és örömét, amennyiben ez lehetséges, csak a hozzá legközelebb állókkal osztja meg, akik ugyanannak a sorsnak alávettettjei; azok is legmélyebben szenvednek az egyedüllettől.”⁶⁶

A Szentlélekre ráutalt keresztyén ember minden időben ki van szolgáltatva a hozzá forduló Isten kegyelmének. Ez a kiszolgáltatottság azonban nem jelent valamiféle bizonytalanságot vagy félelmet, hanem jelenti sokkal inkább a vállalást. Pogány vagy zsi-

⁶² Ld. De Kruijf, 117.

⁶³ *WGS*, 49.: „Ilyenformán negyven évvel ezelőtt egy fiatal úttörő az alaptartalmat támadta meg, a folyamatoságot veszélyként leplezte le, a vallást a maga lehetetlen igényével, hogy a szentet megkösse, rádőbentette saját feloldhatatlan kettősségére. Nem kívülállóként tette ezt, hanem belülről, nem ellenséges érzületből, hanem szolidaritásból. Az elhívás erejével mutatott rá az Istenben rejlő abszolút határra, tökéletes szuveranitására, mely egyben [Isten] tökéletes közelsége is. Aki az 'alaptartalomtól' ezt a határt nem látja, az az alaptartalmat bálványá és akadályá változtatja.”

⁶⁴ Idézi de Kruijf, 121.

⁶⁵ Vö. *KD* III/2, 44. §.

⁶⁶ Miskotte, Kornelis Heiko: *Der Weg des Gebets*, Chr. Kaiser Verlag, München 1964, 11.

dó nem választás útján lesz az ember, ebben rejlik a keresztyénség másságának egyik legfőbb jellemzője: Keresztyén nem vagy, hanem leszel. Ez egy tudatos döntést és a döntésből eredő köteleességek és felelősségek felvállalását jelenti. A keresztyének „harmadik nemzetként” élnek a földön, a zsidók és a pogányok között elrejtetten. A keresztyénség sajátosságát nem lehet leírni, ha nem tekintünk a másik kettőre. Röviden a keresztyénség sajátossága úgy foglalható össze, hogy az nem egyéb, mint „felszabadulás a tragikus igazság és a fatális gyámoltalanság” alól.⁶⁷

A három felsorolt típus természetesen soha nem található meg tisztán az emberi viszonyulásokban. Igaz, ténylegesen is szembesülünk velük a valóságban, de a tipológia értelmében tiszta típusokkal nem találkozunk. Ez a tény annak tulajdonítható, hogy egyedül a megbékélés és Kijelentés tekinthető tisztának önmagában is, s hozzájuk nem mérhető semmi. A teológiai axióma, a minőségileg más Isten gondolata így kap itt a *corpum permixtum* felé vezető töltetet.

Nem lehet azonban még megközelítőlegesen képet adó sem Miskotte teológiájáról felvázolt gondolatsorunk, amennyiben nem térünk ki a kultúra kérdésére. Láthattuk azt, hogy a miskottei teológiában nem létezik keresztyén kultúra a szó igazi (azaz Isten perspektívájából)⁶⁸ értelmében, mindazonáltal a holland teológus sokat és részletesen foglalkozott a kultúra kérdésével.

4. Kultúra, idő, tudat, Kijelentés

Ezen alcím alatt Miskotte teológiájára oly nagyon jellemző kulcsszavakat igyekeztem összefogni. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy maga Miskotte figyelmeztetne a „bibliai grammatika” fontosságára és minden ősfogalmak előtt való voltára.⁶⁹

Kevés teológus van, aki annyira tudatosan igyekezett a társadalmi élet minden területére reagálni, mint éppen Miskotte. Ezen tudatosságának bizonyítéka az is, hogy már 1949-ben az európai lélekről és kultúráról, illetőleg annak a Jézus Krisztus evangéliumához való viszonyáról értekezett. Eredetileg ez az értekezés diákjai számára készült segédanyag volt, s mint olyan, didaktikus jellegű. Közléshez a szerző némileg átdolgozta, de olvasmányosságát és gondolatai nagyon világos követhetőségét így is megőrizte. Bevezetőjében kiemeli, hogy az európai lélek és az európaiság jellemzésére kiragadott elemek teljesen tetszőlegesen, de így is képet adnak arról az európai tudatról, amelyet sem a két világháború, sem a keleti ráhatások (teozófia, okkultizmus, Tagore „imádata”) nem tudtak eltörölni.⁷⁰ Az európaiság Miskotte által meghatározó elemei ma sem vesztek aktualitásukból: az átlagember magas életszínvonala, az idő megbecsülése, egy biztos politikai rend és a viszonylagos jobbiztonság.⁷¹ Nyilvánvaló, hogy ezek a többé-kevésbé sematikus meghatározások nem fedik teljesen az európaiság lényegét, de mindenképpen megjelölnek olyan tájékozódási pontokat, melyeknek iránymutató értéke ma is változatlan. A fentebbiekben felsorolt „szellemi kincsek” mellett megjelenik még a természettudomány és a technika is, illetőleg a természettudománnyal együtt

⁶⁷ De Kruijf, 124.

⁶⁸ Igen érdekes, hogy Miskotte e helyen kritika nélkül átveszi Barth, egyebekben platonista kettős igazságfelfogását.

⁶⁹ Vö, Miskotte: *ABC*, 11. k.

⁷⁰ Miskotte, Kornelis Heiko: *Theologische opstellen*. Kok, Kampen 1990, 133 (MVW 9).

⁷¹ *MVW* 9, uo.

járó jelenség, hogy a népek „mágikus életérzése” hanyatlóban van.⁷² Arra a kérdésre, hogy igazában mi is Európa, a holland teológus úgy adja meg a választ, hogy utal az európai kultúra hármasságára három város, Athén, Jeruzsálem és Róma megnevezésével. E három város három olyan meghatározó elemet jelent, amelyek az európai kultúra alapjait jelentik. Az egységes európai kultúrtudat kialakulásában nagy szerepe volt a tudománynak és kultúrának (Athén), a jognak és az államrendnek (Róma) és a zsidó-keresztény vallásnak (Jeruzsálem).⁷³ Fontos figyelni ezek kapcsán arra, hogy amikor az európai történelemben egyik vagy másik elemről elfelejtkeztek, annak végzetes következményei voltak az egészre nézve. Diagnózisként megállapítható ennek kapcsán, hogy az európai kultúra sokszínű világának diagnosztizálásakor kettős kísértés előtt áll a mindenkor gondolkodó: „egyfelől fennáll a kísértés az elvontba elveszni, vagy másfelől a sajátost abszolútnak kikiáltani.”⁷⁴

A „monogám szimpátiák” veszélye azonban az, hogy a partikuláris hangsúlyozásával az egész, az összekötő kapocs elvész szem elől. Európa egységének az alapját a teológus Jézus Krisztusban véli megtalálni.⁷⁵ Az IGE meglátogatta ezt a világot, s ez teszi a mégoly töredezett Európát egységgé.⁷⁶ Miskotte véleménye szerint „még Európa legjobban töredezett alakjában is megtalálható a Krisztus lelkének viszfénye.”⁷⁷ Az európai ember minden időben különbséget tudott tenni az igazság és valóság között.⁷⁸ Ezt a képességét a földön járt Igének köszönheti, mely ki nem mondottan, de mindenképpen jelen van az európai kultúra mélyrétegeiben. Optimistábban fogalmaz az európai munkaétosz tekintetében, mely szerint „Az európai jelleg a munka megbecsülése, nem a pusztá ételért, hanem a világ megváltoztatásának céljával végzett munka.”⁷⁹ Ebből vezeti le a teológus a földhöz kötöttségünk és hűségünk jelét, mely a Teremtőre utal. Lehetetlen nem észrevenni e helyen a legjobb reformatori hagyományokhoz, a szövetség teológiájához való kapcsolódást, mely nem csupán Miskotte teológiai iskolázottságának, egyebekben kétségbe nem vonható jele, de a barthi teológiai iskola világos állásfoglalása is mindenféle „alulról építkező teológia” ellenében. Tanulmánya folytatásaként az európai ateizmus és a kereszténység kapcsolatáról értekezik. Már ma-

⁷² *MVW* 9, uo.: „Az így felsorolt sorozat azonban tulajdonképpen a külső megjelenés, sokkal inkább az eredményekre vonatkozik, mint az indítóokokra és a hajtóerőkre.” Éppen ebben a mondatban rejlik a teológus többlete, aki nem elégszik meg nyilvánvalóan találó tények felsorolásával, hanem többre igyekszik, feltárni azokat a szellemi hajtóerőket, mozgató okokat, amelyek az európai tudat kialakulásához vezettek.

⁷³ *MVW* 9, 134.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 135: „Eme feszültségteljes, belső ellentmondásos konglomerátum, 'Európa' egységét Krisztusban találta meg. Ő az Uralkodó, ő az, aki Athént, Jeruzsálemet és Rómát eszkatológiai távlatokba, gyakorlati együttlétbe és együttműködésükbe egybefogta. Ő a reneszánsz ura és a forradalom sincs nála nélkül... Nem Krisztus objektív módon, mint Úr, aki ezt a világot kormányozza, nem is szubjektív a kereszténységben [megjelenő], hanem az ő képe, jelenvalóságának jele és az abból származó elképzelés, mint szándékolt 'objektum': noéma.”

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 136: „Az európai ember minden időben látta a különbséget az igazság és a valóság között. A valóság csonkítatlan felismerése még nem az igazság megtalálása. Az igazság alkotó és kritikus módon viszonyul a meglevőkhöz. A világ nem a kozmosz, hanem a színpad, ahol valami új születhetik, egy ugródeszka, mi felé... van, aki azt mondja a szabadság országa felé, mások, hogy az osztályok nélküli társadalom felé stb., stb.! Ez európai!”

⁷⁹ Uo. 137.

ga ezen egymás mellé állítás is érdekes, hisz a két jelenséget legalábbis egymással ellentétben szokták hagyományosan vizsgálni. Éppen ezért kétszeresen is provokáló a cím, mely nem csupán a keresztyénséget és az ateizmust állítja egymás mellé, hanem mintegy az ateizmus „keresztyény szellemi fémjeléről” értekezik.⁸⁰ Az ateizmus eredeti jelentéséből kiindulva vezeti végig a fogalom és a jelenség alakulását és különböző értelmezéseit az európai szellemtörténetben. Jellege szerint a kifejezés eredetileg nem volt annyira negatív vonzatú, hanem sokkal inkább jelentett egyfajta társadalom peremére kerültséget, amikor valaki nem tudott beilleszkedni a történetesen teokratikusan meghatározott társadalmi rendbe. Miskotte ateizmus-értelmezése nem azt célozza meg, hogy a jelenséget kiiktassa a vallásos gondolkodásból, hanem éppen arra figyelmeztet, hogy minden civilizált emberben ott lappang az ateista, amikor is szembesül idői létének kereteivel, s az időben szenved.⁸¹ Az ateizmus az intellektus terméke, mely önmagát szülőként véli felmutatni, s az úttörők köré csoportosult társaság, mely önmagát „toleránsnak” nevezi, valójában nagyon messzire került azoktól a kérdésektől, amelyekből a kultúra született. Igen érdekes, hogy Miskotte szerint ezen tömeggel helyezkedik szembe „a paraszt, a katona, az uralkodó, a kritikus megismerő és az állam is”.⁸² Az ateizmus alapjában nem Isten ellen irányul, hanem az Istenről alkotott képzetek ellen, s ennek bizonyosságára Nietzsche mondatát hozza fel, aki szerint „igazából csak a moralizáló Isten győzött le”.⁸³

Ebből az alapállásból kiindulva igyekszik a teológus gondolkodó olyan fogalmaknak a körbejárására, mint pl. a hit, melynek félreértelmezési lehetőségeit komolyan, nagyon komolyan kell venni, amint erre Izráel története, s Izráel hit-tudata is bizonyíték.⁸⁴ Figyelemre méltó, hogy miként ugrik a teológus az ateizmus kérdéséről a jellegzetesen barthi fordulattal, hogy ugyanis „a vallás hitetlenség”, a nihilizmus kérdésének tárgyalására. Itt olvasható azon, az „Edda en Thora”-ból származó idézet, mely szerint „a következőes vallás alapja egy rejtett nihilizmus”.⁸⁵ A vallással kapcsolatosan értekezik a következőkben a tragikus életérzésről, illetőleg arról, hogy mit is jelent a keresztyén ember számára a megbékéltetett élet. Ennek összefüggésében hívja fel a figyelmet arra is, hogy a keresztyén üdvösségről való tanítás üdvtörténetről beszél, mely egyszerre tragikus és nem tragikus,⁸⁶ s kiemeli a humor szerepét a keresztyén emberek életében, melyet ő ajándéknak tekint.⁸⁷ Ennek következtében válik lehetségessé, hogy a következő ponton a sors és a gondviselés cím alatt értekezzen az emberi életben megtapasztalható sorsszerűség vallásos dimenziójáról, illetőleg a kezdetről, mely ugyan a káosz volt, de az ember számára ez jelentette a kezdetet. Ennek a kezdetnek a következménye az a lét, melyet a nemléttől éppenséggel a teremtő Isten óv meg gondviselése által. Fogalmilag e helyen a tanulmány nyelvezete a tillichi teológiai nyelvet imitálja

⁸⁰ *MW* 9, 138 k.

⁸¹ *MW* 9, 138: „Minden civilizált ember lehetősége, hogy ateista legyen. Az ateizmus azon életérzés, melyben eluralkodik az idői létben való szenvedés, a fájdalom, hogy a világ értelme nem átlátható.”

⁸² Uo. 139.

⁸³ Uo. 144.

⁸⁴ Uo. 149.

⁸⁵ Uo. Nem nehéz felismerni itt a barthi gondolatot: „Religion als Unglaube” Ld. Barth: *KD* I/2, 17. § 2. alcím.

⁸⁶ Uo. 155.

⁸⁷ Uo. 157: „Van egy ajándék, amely kimagaslóan keresztyéni, s melyet az antik világ nem ismert, s ez a humor. A humor megalázza a tragikumot és meg is semmisíti azt. A humor az, amelyben a «lét semmisége önmagát semmisíti meg.» (von Hoffmannstahl).

ugyan,⁸⁸ de erős biblikus hűséggel mutatja fel, hogy az üdvtörténet minden történelem magva és példája egyben.⁸⁹ Ismét feltűnik a gondolat, hogy amíg az ókori világ istenei nem beszéltek, addig JHVH beszél. A Szentírás nem tragédiáról szól, hanem központjában a messiási titok áll, melynek az ember azáltal válik részesévé, hogy bizalommal halad az üdvtörténet útján.⁹⁰

A keresztt, a maga sokrétű jelentésével, s a Kijelentés a maga világosságával az a nagy paradigma, mely felmutatja mit is jelent az ember, a világ számára Isten szabad hatalma, mely az emberi szabadságot nem törli el, hanem teremtő módon ad teret a bizalomban való haladásnak, az üdvösségnek és a beteljesedésnek.⁹¹

Tanulmányának zárásaként Miskotte a világ jövőndőjéről értekezik. Ezzel a kérdéssel már részletesebben foglalkozott a Jelenések könyvének magyarázata kapcsán.⁹² Fejtegetéseiben a biblikus történelemértelmezés mellett tör lándzsát, s a bázeli filozófusra, Jaspersre hivatkozik, aki szerint „a Biblia nélkül a szó legszorosabb értelmében a semmibe hullanánk alá”.⁹³ A lét történetiségének értelmét a leideni teológiai tanár szerint az adja, hogy az emberi véges időt körbefogja Isten örökkévalósága. Eszerint a jövőndő nem azért adatott, hogy azt pusztán szemléljük, s nem is azért, hogy azt mi valósítsuk meg, hanem „munkánk, kultúránk és [végső fokon] személyes igazolásunkra”.⁹⁴

III. Miskotte aktualitása?

A szándékosan kérdőjeles fogalmazás azt jelzi, hogy a miskottei teológia aktualitása vitatható és napjainkban vitatott is. Nem lehet ma már olyan igényekkel fellépni, mint a Miskotte féle Ige-teológia – vallja az egyik szélsőség –, másfelől azonban némi-lyek keveslik Miskotte teológiájának radikalitását, mert a bűnt gyakorlatilag ontológiai lehetetlenségnek tekintik, amint azt Barth is. A magyar olvasó számára azonban kérdéses, hogy egyáltalán tudunk-e valamit kezdeni a holland világ számára kidolgozott teológia meglehetősen elvont fogalomrendszerével. Meggyőződésem, hogy Miskotte nem elfelejthető vagy leírható teológus, teológiája olyan figyelmeztetéseket hordoz, amelyek a magyar teológia számára különlegesen is fontosak lehetnek.

Elsősorban is a miskottei teológia határozottan egyházi teológia akar lenni. A holland teológus tudja, hogy a teológia létjogosultságát az egyház adja. Természetesen lehet teológiát művelni egyház nélkül, sőt az egyházi kötődés teljes hiánya nélkül is, de ez esetben elvész az a legitimitáció, amely a teológia saját és sajátos autoritását és helyzetét biztosítja az universitas scientiarumon belül. A teológiát művelők felfogásában az egyház iránt elkötelezettek. Természetesen ez az elkötelezettség nem jelenti a tudomá-

⁸⁸ Ld. Paul, Tillich: *Rendszeres teológia*, Osiris, Budapest 2000.

⁸⁹ *MVW* 9, 162.

⁹⁰ Uo. 163.

⁹¹ Uo.

⁹² Ld. Miskotte, Kornelis Heiko: *Hoofdsom der historie, Voordrachten over de visionen van den apostel Johannes*. G. F. Callenbach N. V. Uitgever, Nijkerk 1945.

⁹³ *MVW* 9, 167.

⁹⁴ Uo. 168. E helyen Miskotte Jasperst idézi, aki szerint „A jövő tulajdonképpen, mindent meghatározó és lezáró kérdése, hogy hogyan és mit fog hinni az ember”, majd kommentárként hozzáfűzi: „S ez nem csupán azért, hogy higgyen – a vallás a nihilizmus ellenében –, hanem valami, a hit, a messiásba vetett hit [okán].”

nyos szabadság feladásának követelését, de jelenti a szolgálatra néző magatartást, amelyben a teológiát művelő a gyakorlati szolgálatra tekint.

Miskotte élete végéig rendszeresen és szívesen prédikált. Sokszínű és sokrétű életművében igencsak fontos szerepet kapnak a prédikációk. Az igehirdetés szolgálata az, amire a teológiának készíteni kell, máskülönben magától értetődő módon olvadhatná fel a teológiai részdiszciplínák más tudományok diszciplínáiban. A teológiának mint tudománynak sajátos feladata van, az igazságra kell utalnia, arra az igazságra, melyet perszonalista módon fogunk fel,⁹⁵ s amelyről Miskotte maga mondja, hogy a reformatori örökség folytatásaként teológiánkban a „verbum” minden esetben a „veritas” fogalmát is magába foglalja.⁹⁶ A teológiai tudomány tehát az igazságnak elkötelezett tudomány kell legyen.

Magyar nyelvű rendszeres teológiánk adós egy, a legújabb kornak megfelelő rendszeres teológia kidolgozásával, s a partikuláris kutatások ma már nem a materiális dogmatika, hanem a rendszeres teológián belül is inkább speciális témák, esetleg a patrisztika kutatása felé irányul. Meggyőződésem azonban, hogy amint éppen Miskotte példája mutatja, mi sem lehetünk meg, még saját kis világunk összefüggéseiben sem, a materiális dogmatika kutatása nélkül. Ezt a feladatunkat nem pótolják sem a speciális kutatási területek, sem az elődök újra kiadott munkái. A rendszeres teológiának sajátos feladata van, kritikai és korrekatív feladat, s amennyiben egyik vagy másik feladatkörét elveszíti, végeredményben az egyház látja annak komoly kárát.

Adósok vagyunk a magyar rendszeres teológiában nem csupán saját diszciplínánk tudománytörténetével, de azzal is, hogy az Ige, a minket megkereső Igazságról vallott nézeteinket összefoglalva, ilyen vagy olyan formában közkinccsé tegyünk. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy a (poszt)modern kor szegregálódott nyilvánossága kihatással van a teológia helyzetére és természetesen a teológiai tudomány művelőire is. Véleményem szerint H. G. Fritzsche megállapítása a mai teológiai helyzetünkben is, s éppen a magyar teológia sajátos helyzetében is, megállja helyét: „nem minden vélekedés, vagy az egyes keresztyének meditációja teológia a szó igazi értelmében, még akkor sem, ha a teológia témáira vonatkozik az. A teológiához hozzátartozik egy bizonyos nyilvánosság és hivatali jelleg.”⁹⁷ Az a bizonyos határ azonban, amely a teológiát, esetünkben a rendszeres teológiát határolja, nagyon képlékeny, éppen ennek érdekében kell a rendszeres teológiát művelőknek tudatosan művelniük diszciplínájukat. Meggyőződésem, hogy e tekintetben Miskottétól felelősségtudatot és a problémák világos meghatározását meg lehet és meg is kell tanulni. A teológia felfogásában egyszerre kötött és szabad tudomány. Kötött, mert az egyházra néz, s mert nem léphet teljes mértékben át a hagyományok meghatározta határokon, de ugyanakkor az ígére figyelve szabad is, mert a szabaddá tevő Kijelentés szolgálója.

Az elkötelezettségről már szoltam Miskotte teológiájának aktualitása kapcsán. Ezzel kapcsolatos az a mód is, amint a holland teológus a teológiát látja. A különböző diszciplínák együttműködésében minket a rendszeres teológia érdekel elsősorban, mert az per definitionem rendszert, meghatározó elveket ad a többi teológiai tudomány egésze számára. A reflexiós szint azonban, amelyen ezt megteszi a mai rendszeres teológiánk, nagyon is különböző, s végeredményeképpen a teológia korrekatív funkciója

⁹⁵ Miskotte, Kornelis Heiko: Der spezifische Auftrag der Theologie. In: Miskotte: *Der Gott*, 93.

⁹⁶ Miskotte: *Der Gott*, uo.

⁹⁷ Fritzsche, Hans Georg: *Lehrbuch der Dogmatik, Teil 1: Primizipienlehre*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin ²1982, 25.

szorul háttérbe, egyfajta, hadd tegyem hozzá, tévesen értelmezett interdiszciplinaritás érdekében. Az általam vizsgált teológia erősségét és annak maradandó tanulságát abban vélem megtalálni, hogy a holland teológus a rendszeres teológia tanításait, a „dogmákat” nem jogi kategóriaként vagy örök metafizikai értékek hordozójaként defineálja, hanem érvényességüket a „Szentírás alapstruktúrájával való megegyezéstől” teszi függővé.⁹⁸ Ennek következtében a rendszeres és biblikus tudományok között szoros és intenzív kapcsolatnak kell lennie. Úgy vélem, e tekintetben is van behoznivalónk. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvünk ősfogalmai, „szó előtti szavaink”, bármely jól hangozzanak egyébként teológiai értekezéseinkben, de ilyen formában nem találhatók meg a Szentírásban. A rendszeres teológia fogalmait egy reflexiós folyamat eredményei, Miskotte szerint a szó legszorosabb értelmében véve „olvasmányaink gyümölcsei” (*Lesefrucht*), de egyáltalán nem mindegy, hogy megvan-e, s ha igen, hogyan működik a visszacsatolás reflexióink forrásához. A reformátori solák közül itt a „sola Scriptura” kerül különlegesen hangsúlyosan előtérbe.

A reformátori solákra való hangsúlyos építkezés soha nem hiányzott a magyar református teológiából és még a legsötétebb időkben is megvolt, még ha pusztán csak legitimálásként is. A miskottei teológia nagy erőssége, hogy úgy leplezi le az emberi hübriszt, hogy közben a modern ember életérzését komolyan véve az élet értelmét jelentő Krisztus-követést mutatja fel.⁹⁹ A teológiai etika a 20. században felismerte ennek a lehetőségnek az erejét, de napjainkra mintha lanygulni látszana hatása. Sokkal rosszabbat is tehetnénk a magyar rendszeres teológiában, mint erre az örökségre építkezni. A spiritualitás „mindenhatósága” idején a rendszeres teológia feladata figyelmeztetni arra a veszélyre, amelyet a korlátok és kontrollinstanciák nélküli spiritualitás jelent az egyház befogadó, kommunikációs és felelősségi közösségére nézve. A krisztomonizmus felvállalása lenne az út? Véleményem szerint érdemes végiggondolni a lehetőségeket, de nem mondhatunk le a Krisztus által felkínált saját és sajátos életlehetőségről, s végképp nem mondhatunk le a minden keresztyén ismeretelméletek alapkövét jelentő istenismeretről, mely egyedülálló módon adatott számunkra Krisztusban.

Végül egy olyan kérdésre figyelmeztet Miskotte teológiája, amelynek átgondolása a magyar református teológia sürgős feladatai közé tartozik. A „sokszínű kultúrakadály” hosszan és részletesen foglalkozott a kultúra és a teológia összefüggéseivel. A magyar református rendszeres teológiában (tudomásom szerint) nem igen van olyan kortárs munka, amely ezt a kérdést megfelelő módon és színvonalon körüljárja. Márpedig a kultúra kérdését nem lehet megkerülni a magyar reformátusságnak sem. Egyházunk önértelmezése szerint, s ez egyebekben a református hitvallási iratainkban is megtalálható, iskolát fenntartó egyház vagyunk, s ezzel, ha közvetve is, de kultúrát hordozó és kultúrát meghatározó tényező is. Nem pusztán a nagynevű református iskolák kultúrát teremtő szerepére gondolok itt, hanem azokra a lehetőségekre, melyeket kihasználva az egyház kultúrát pártfogol, némely esetben kulturális rendezvényeket szervez, kulturális intézményeket tart fent. Szükséges azonban az ezen munkára való nagyon tudatos odafigyelés és felkészülés. Az egyháznak s a teológiának nagyon tudatosan oda kell fi-

⁹⁸ Miskotte: *Der Gott*, 95.

⁹⁹ Uo. 103.: „Másképpen fogalmazva: a megbékélés megismerése az, ami számunkra parancsolja és nekünk megengedi, hogy a nihilizmus figyelembe vételével a szükségéről és az ígéretéről merjünk beszélni. Azonban – s minden ezen áll vagy bukik! – a megbékélés megismerése nem egy világnézet vagy világlátás kezünkbe adott elve. Ez a felismerés kíséri Isten Igéjének jelenlétét és tetterejét!”

gyelnie arra, s ebben is segíthet Miskotte teológiája, hogy nehogy a „kultúra sokszínű akadálya” helyett „sokszínű kultúrákadály” legyen, de ugyanakkor a helyes viszonyra is figyelni kell, mert nem lehetünk kiszolgáló egyház és teológia még abban az esetben sem, ha szolgálatunknak szerves részét képezi a kultúrához való kapcsolódásunk. A kísértések között a rendszeres teológia feladata figyelmeztetni az egyházat saját és sajátos feladatának eszkatológiai irányultságára, és arra, hogy Jünger szavaival „a szépséget is az Igazság fényében kell vizsgálni”.¹⁰⁰

Miskotte teológiája aktuális? A kérdőjelet felkiáltójellé erősíti a saját helyzetünkkel való szembesülés. Igen, aktuális abban az értelemben, ahogyan a mai rendszeres teológiának is vitathatatlanul feladata az elkötelezett tanúságtétel arról, amit és ahogyan hiszünk. Ebben áll a teológiai tudomány mássága, de ebben van szépsége is. Ebben rejlik tudományunk tudományfogalmának korlátja, de itt vannak lehetőségei is. Lehetetlen lehetőség, de a teológusok számára az egyetlen.

Verbum est veritas! – s ebben Miskotte el nem hanyagolható segítségét és figyelmeztetést nyújt minden korok kereső teológusai, ily módon a mi számunkra is.

Felhasznált irodalom

- Barth, Karl: *Die Kirchliche Dogmatik*. Chr. Kaiser Verlag, München 1932.
Das Wort Gottes und die Theologie. Chr. Kaiser Verlag, München 1929.
- De Kruijf, G. G.: *Heiden, jood en christen. Een studie over de theologie van K. H. Miskotte*. Ten Have, Baarn ²1981.
- Jünger, Eberhard: „Auch das Schöne muss sterben“ – Schönheit im Lichte der Wahrheit. Theologische Bemerkungen zum ästhetischen Verhältnis. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 1984 (81).
- Miskotte, Dr. H. H.: *Niet te vergeten Miskotte*. Kok, Kampen 1981.
- Miskotte, Kornelis Heiko: *Karl Barth. Inspiratie en vertolking: inleidingen, essays, briefwisseling*. Kok, Kampen 1987 (*Miskotte Verzameld Werk Deel 2*).
- Hoofdsom der historie, Voordrachten over de visionen van den apostel Johannes*. G. F. Callenbach N. V. Uitgever, Nijkerk 1945.
- Theologische opstellen*. Kok, Kampen 1990 (*Miskotte Verzameld Werk Deel 9*).
- Der Weg des Gebets*. Chr. Kaiser Verlag, München 1964.
- Het wezen der joodsche religie*. Kok, Kampen 1982 (*Miskotte Verzameld Werk 6*).
- Geloof en Kennis*. Uitgevermaatschappij Holland, Haarlem 1966.
- Edda en Thora. Een vergeleijking van germaansche en israëlitische religie*. Kok, Kampen 1983 (*Miskotte Verzameld Werk 7*).
- Bijbels ABC*. Ten Have, Baarn ⁶1980.
- Uit de Dagboeken 1930–1934*. Samengesteld en toegelicht door Dr. A. C. den Besten, Drs. H. Brebart-Miskotte, E. Kuiper-Miskotte. Kok, Kampen 1990 (*Miskotte Verzameld Werk 5A*).
- Predigten aus vier Jahrzehnten*. Ausgewählt, übersetzt und herausgegeben von Hinrich Stoevesandt. Chr. Kaiser Verlag, München 1969.
- Uit de Dagboeken 1917–1930*. Samengesteld en toegelicht door E. Kuiper-Miskotte. Dr. H. H. Miskotte, Kok, Kampen 1985 (*Miskotte Verzameld Werk 4*).
- Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments*. (Ford.: Stoevesandt, Hinrich). Kaiser, München 1963.
- Der Gott Israels und die Theologie*. Neukirchener Verlag, Neukirchen 1975.
- Rosenzweig, Franz: *Der Stern der Erlösung*. Martinus Nijhoff, Haag 1976.

¹⁰⁰ Ld. Jünger, Eberhard: „Auch das Schöne muss sterben“ – Schönheit im Lichte der Wahrheit. Theologische Bemerkungen zum ästhetischen Verhältnis. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 1984 (81).

Mit ausgestreckter Hand nach den Geheimnissen...

Anmerkungen am Rande der Theologie von K. H. Miskotte

Der niederländische Theologe, Kornelis Heiko Miskotte ist einer der einflussreichsten Theologen seiner Zeit gewesen, der die Theologie Karl Barths auf eigenständige Weise bearbeitet und weitergedacht hat. Seine Theologie ist auch heute eine Quelle der Impulse für den modernen Theologen.

Die vorliegende Studie hat sich als Ziel gesetzt, die Theologie Miskottes, wenigstens in ihren Hauptlinien darzustellen, bzw. deren Konsequenzen für die ungarische reformierte Theologie aufzuzeigen. Die Arbeit gliedert sich in drei Teile und eine Einleitung. In der Einleitung sagt der Verfasser, warum er der Meinung ist, daß die Theologie Miskottes heute noch relevant und wichtig für die Menschen des 21. Jahrhunderts sei. In dem ersten Teil wird versucht einen „theologischen Lebenslauf“ Miskottes aufzuzeigen, mit biographischen Angaben und Zitaten aus seinen Tagebüchern gestützt auf die Arbeit seines Sohnes über den Vater. In dem zweiten Teil werden die wichtigsten Themen der Theologie Miskottes in einer subjektiven Auswahl gezeigt. Die hier behandelten Themen sind: Der Name, die Religion, die drei Haupttypen der religiösen Menschen und in einem letzten Abschnitt die Themen: Kultur, Zeit, Bewusstsein, Offenbarung.

In dem letzten Teil der Arbeit wird versucht das zu zeigen, worauf die Theologie Miskottes die ungarische reformierte Theologie aufmerksam machen kann. Dabei wird besonders Wert auf die Tatsache gelegt, dass Miskotte ein beliebter kirchlicher Theologe gewesen ist, der in seine wissenschaftliche Arbeit immer die Praxis vor Augen hielt. Es wird auch hervorgehoben, dass die systematische Theologie ihre Aussagen nicht als absolut geltende ansehen kann, sondern sie müssen immer mit den biblischen Grundstrukturen im Einklang sein. Der Theologe soll keine metaphysischen Urworte, oder Urbegriffe suchen, sondern auf die Offenbarung schauen. Theologie bedeutet auch Verpflichtung, auf Wahrheit und Methode. Miskottes Theologie erinnert die heutigen Leser und Leserinnen an die Frage wie sich die Kirche zur Kultur verhält. In der ungarischen reformierten Kirche hat die Kultur eine bedeutende Rolle. Die ermahnende Frage Miskottes Theologie ist, wie sich Kirche und Theologie zur Kultur verhalten. Auch die Schönheit muss im Lichte der Wahrheit gesehen werden. Als Endergebnis dieses Themenkreises wird es anhand der These Eberhard Jüngels formuliert, was uns auch zum Weiterdenken anregt.